

Əsədulla Cəfərov

QURUÇAY DƏRƏSİNDƏ

Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı

Bakı - 1990

Giriş

Qədim insanların meydana çıxması və formalaşması dövrün müəyyən olması arxeologiya elminin ən mühüm vəzifələrindən biridir. Arxeologiya sözü iki yunan sözündən əmələ gəlmişdir: arxeo – qədim, loqos – elm deməkdir. Arxeologiya elmi bəşəriyyəti uzaq keçmişini, ibtidai insanların meydana çıxıb formalaşması mərhələlərini maddi mədəniyyət qalıqları ilə öyrənir.

Son 20-25 il bundan əvvəllərə kimi insanın meydana çıxması və əmək alətləri hazırlayıb istifadə etməsi 800 il bundan əvvələ aid edilirdi. Lakin 1960-cı illərin sonu və 1970-ci illərin əvvəllərində Şərqi Afrika ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar sübut etdi ki, ən qədim ibadət insanları 2,6-3 milyon il bundan əvvəl çay daşlarından əmək alətləri hazırlamışdır. Şərqi Afrikanın Olduvay dərəsində, Efiopiya və Keniya ərazilərində arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılmış maddi mədəniyyət qalıqları bəşər tarixinin üç milyon il bundan əvvəl başladığını söyləməyə imkan verdi.

Uzaq keçmişi öyrənməklə arxeologiya, antropologiya, geologiya, paleobiologiya, paleoecografiya və digər elmlərin materiallarından geniş istifadə olunur. Lakin qeyd olunan bu elm sahələri içərisində ən başlıcası arxeologiya elmidir. Bu elm qədim insanların həyat tərzinin haradan başlanmasını, ən qədim əmək alətləri, sümük qalıqları və daşlar üzərində həkk olunmuş ibtidai incəsənət əsərləri vasitəsilə insanların uzaq keçmişini öyrənir, tapıntıları bərpə edərək müasir insanları ulu əcdadlarının keçmiş tarixi ilə tanış edir. Məhz bu yolla bəşəriyyətin keçdiyi inkişaf mərhələlərini öyrənirik.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, ilk ibtidai insanlar bir yerdə yaşamış, birlikdə yemək axtarmış, vəhşi heyvanlardan qorunmaq üçün birlikdə mübarizə apırmı və birlikdə mağaralarda məskən salıb yaşamışlar. Əmək fəaliyyəti ibtidai adamları heyvanlar aləmində birdəfəlik ayırmışdır. Şərqi Afrikanın Olduvay dərəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri tarixə Olduvay mədəniyyəti kimi daxil olmuşdur. Olduvay mədəniyyəti, əsasən qədim insanların ilk əmək alətlərinin hazırlanmağa başlaması mərhələsidir. Sonralar Efiopiyaya və Keniyaya ərazilərində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı ibtidai insanların hazırladıkları kobud çapma alətləri aşkar olunmuşdur. Məhz qeyd olunan ölkələrin ərazilərindəki tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri əsasında 1969-cu ildə YUNESKO-nun xüsusi konaresində qədim insanın ilk əmək aləti hazırlamağa başlaması tarixinin 2,6-3 milyon il bundan əvvəl olması barədə qərar qəbul edilmişdir. Bu tarix beynəlxalq elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunmuşdur. İlk daş alətləri olduqca kobud çapma alətlərdən ibarət idi. Sonralar insan şüurunun, təfəkkürünün inkişafı nəticəsində daş alətlər təkmilləşdirilmişdir. Bəşəriyyətin uzaq keçmişinin inkişafı daş alətlərin təkmilləşməsində öz əksini tapmışdır.

Fransa ərazisində aparılan elmi axtarışlar zamanı Sent-Aşel düşərgəsindən kobud çapma alətləri və əl çapacaqları aşkar olunmuşdur. Buranın tapıntıları tarixə Aşel mədəniyyəti kimi daxil olmuş və iolk dəfə tapıldığı yerin adı ilə adlandırılmışdır. Aşel mədəniyyətinin bir neçə inkişaf mərhələsi müəyyən olunmuşdur. Aşel mədəniyyəti 650 min il bundan əvvəl başlanmış və 120 min il bundan qabaq sona çatmışdır. Fransanın Le-Mustye mağarasında aparılan elmi tədqiqatlar zamanı mükəmməl hazırlanmış daş alətləri aşkar edilmişdir. Le-Mustye mağarasının daş alətləri tarixə mustye mədəniyyəti kimi daxil olmuşdur.

Alimlər müəyyən etmişlər ki, mustye mədəniyyəti 100 min il bundan əvvəl başlanmış və 35 min il bundan əvvəl sona çatmışdır. Mustye mədəniyyətini Orinyak və Solyutre mədəniyyətləri əvəz etmiş və bu mədəniyyətlər də 12 min il bundan əvvəllərə kimi davam etmişdir. 12-9-cu minilliklər arasında orta daş dövrü (mezolit) mövcud olmuşdur. Mezolit dövrünü 9-7-ci minilliklər arasında mövcud olan neolit (yeni daş dövrü) əvəz etmişdir. Qeyd olunan dövrlərdə əsas əmək alətləri və silahlar daşdan olduğuna görə, insanlığın keçdiyi uzun bir inkişaf dövrünə daş dövrü deyilir. Bəşəriyyət tarixində daş dövrü ən uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu inkişaf dövrü 3 milyon il bundan əvvəl başlanmış və 7 min il bundan qabaq sona çatmışdır.

Aparılan elmi tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycan ərazisində nəinki ibtidai insanların yaşaması sübut olunmuş, hətta respublikamızın ərazisində ən qədim insanların uzun müddət məskən salaraq bu ərazidə formalaşması sübuta yetirilmişdir. Kitabdakı əsas məqsəd geniş oxucu kütləsinin uzaq keçmişimizlə tanış etməkdir.

Təbiət, İnsan və Daş

Müasir dünyamızda müxtəlif xalqlar və millətlər yaşayır. Onların dili, məşğulliyəti, mədəniyyəti və ictimai-iqtisadi quruluşları bir-birinə bənzəmir. İnsan daim öz keçmişinə nəzər salmış, ondan ibrət dərsi götürmüş və özünün formalaşma mərhələsini öyrənməyə can atmışdır. Bu arzusu həyata keçirmək üçün təbiətin və cəmiyyətin sirlərini, öz mənşəyini, həyatını, ilkin səhər çağını, ilk əmək fəaliyyətinə başlama dövrünü araşdırmağa çalışmış və bu yolla müəyyən nailiyyətlər qazanmışdır. Yer üzərində insan bu gün də axtarışlarını davam etdirir və özünə müxtəlif suallar verir: görəsən, ilk qədim insan necə və harada meydana çıxmışdır? Onun xarici görünüşü necə olmuşdur? İl qədim insan fəaliyyətə nədən başlamışdır? Onun yaşayış tərzini, ictimai-iqtisadi quruluşunu necə olmuş və ilk əmək alətləri nədən olmuşdur? İnsanın ulu babası kim olmuşdur? Bu və digər suallar bəşər alimlərini dai düşündürmüş və bu yolda elmi axtarışlar aparmağa sövq etmişdir. İstər Azərbaycan və istərsə də qeyri ölkələrin tarixçi alimlərin apardıqları elmi axtarışlardan məlum olmuşdur ki, bəşəriyyətin bütün inkişaf mərhələlərində insanın yaşaması və formalaşması üçün təbii mühit və coğrafi şərait mühüm rol

oynamışdır. Bu yolla alimlərimiz yaşadıkları əraziləri qarış-qarış görmüş, tapdıqları hər bir daş parçasına, saxsı qab qırığına, qaya divarlarına, şəhər xərəbəliklərinə başqa maddi-mədəniyyət qalıqlarına diqqətlə nəzər yetirərək, onların əsasında yazılı mənbələri olmayan bir dövrün tarixini tədqiq etməyə başlamışlar. Bu yol olduqca əzablı və əziyyətli olsa da həm də şərəfli bir zəhmət yoludur.

Bəzən elə olur ki, uzun ayların axtarışları bir səmərə vermir. Bu, arxeoloq alimlərimizi qorxudub ruhdan salmamışdır. “Gəzən ayağa daş dəyər” xalq məsəli onları yeni axtarışlara səsləmişdir. Beləliklə, ayrı-ayrı tədqiqat aparılacaq rayonlar müəyyən olunmuş və bu plan əsasında alimlər axtarışlarını davam etdirmişlər.

Dünya alimlərinin apardıqları elmi axtarış işləri göstərir ki, harada qədim insanın yaşaması üçün əlverişli təbii şərait olmuşdursa, məhz həmin ərazidə insan yaşamağa başlamış və orada özünün ilk əmək alətini hazırlamışdır. Lakin qədim ibtidai insan özünün ilk əmək alətini hazırlamaq üçün uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Bir sual uzun müddət tarixçi alimləri düşündürmüş və bu problem ətrafında xeyli elmi axtarışlar aparılmışdır. Dünyanın müxtəlif ölkələrində aparılan axtarışlar zamanı aşkar edilən çoxlu maddi mədəniyyət qalıqları və aparılan elmi tədqiqatlar nəticəsində yazılı mənbəyi olmayan bir dövrün tarixi yazılmağa başlamışdır.

Qədim daş dövründə yaşayan ibtidai insan üçün təbiət hadisələri, yəni göy guruldaması, ildırım çaxması, yağış, qar yağması və başqa təbii hadisələr tamamilə qaranlıq və möcüzəli idi. O hələ təbiətdə baş verən hadisələr qeyri-adi hadisə kimi baxır və bunların başvermə səbəblərini dərk edə bilmirdi. Təbiətdə baş verən bu hadisələrin səbəbi nədir? – sualı qədim insanı düşünməyə vadar edirdi. Görəsən, təbiət onu məhv edəcək və yaxud yaşadacaqdır? İbtidai insanları daha başqa suallar da düşündürdü.

Ən qədim zamanlardan insanlar həyat mənbəyi kimi sudan ilham almış və istifadə etmişdir. İlk vaxtlardan çay insanların diqqətini cəlb etmiş və onlar çay kənarlarında məskən salmışlar. Çayda olan təbii çaydaşlarından necə istifadə etmək haqqında fikirləşmişlər. Necə yaşamalılı, nə ilə qidalınmalı? Qədim insanlar meşələri görmüş, təbiətin hazır məhsullarından istifadə edərək, yığıcılıqla məşğul olmuşlar. Bu qida növü qədim insanı müəyyən müddət yaşada bilməmişlər. Lakin vəhşi heyvanlardan qorunmaq, özünü yaşatmaq üçün ibtidai insanlar yollar axtarmışlar. Soyuqdan qorunmaq üçün sığınacaqlar tapmaq lazım idi. Bunun üçün bir neçə dəstəyə bölünüb sığınacaqlar axtarmağa başlamışlar. Çay kənarlarında olan qaya sığınacaqları onların diqqətini daha çox cəlb etmişdir. Buna görə də ibtidai insanlar çay kənarlarında olan sığınacaqlarda məskən salmağı daha çox münasib bilməmişlər. Çünki həm yaxınlıqda olan meşəliklər, həm su və həm də əmək alətləri hazırlamaq üçün xammal mənbəyi kimi daşla zəngin olan bu ərazilər çox əlverişli idi. Artıq bu vaxt ibtidai adamların tələbatını yığıcılıqla məşğul olmaq ödəmirdi. Havalar soyuqlaşanda, qış aylarında, xüsusilə meyvə və giləmeyvə qurtaranda çətinliklər daha çox artırdı, bu isə ibtidai adamları daşdan əmək alətləri

hazırlayıb, ovçuluqla məçşğul olmağa vadar edirdi. İbtidai adamlar artan tələbatlarını ödəmək, acından ölməmək üçün daşlardan əmək alətləri hazırlamağa başlayırlar. Təbii çay daşlarının əldə tutmaq üçün daha yararlı hesab edirlər. Həmin vaxtdan etibarən təbii çay daşları planetimizin ilk sakinlərinə öz sirlərini açmağa başlamış və onunla sirdaş olmuşdur. İbtidai insan daşları bir-bir seçir, onları bir-birinə vurmağı, əldə necə əlverişli vəziyyətdə tutub istifadə etməyi öyrənməyə çalışır. Məhz bu dövrdə ibtidai insanların ilk əmək fəaliyyəti başlanır. İki daşı bir-birinə sürtməklə ilk əmək aləti, bir tərəfi yonulmuş və nisbətən iti formaya salınmış alət hazırlanmış oldu. İbtidai əcdadlarımız heyvanlar ovlamaq üçün təbii daşları seçir, istifadə etmək üçün yararlı formaya salmağa çalışırlar. Beləliklə, qədim insan əmək aləti hazırlayır, ictimai əməyin təsiri altında inkişafı və formalaşmağa başlayır. Bu vaxtdan başlayaraq insanın tarixi artıq təbiət tarixi ilə deyil, ilk dəfə olaraq şüurlu surətdə hazırlanmış daş alətləri inkişafı tarixi ilə başlanır. Bu dövr daşla bağlı bir tarixdir. Bəşəriyyətin tarixi də elə məhz daşlar üzərinə yazılmışdır. K.Marksın sözləri ilə desək “Nəslin kəsilməmiş heyvan növlərinin sümüklərinin quruluşu onların bədən quruluşunu tədqiq etmək üçün nə qədər əhəmiyyətli isə, əmək alətlərinin qalıqları aradan qalxmış olan ictimai-iqtisadi quruluşları tədqiq etmək üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir”. Doğrudan da, yazılı mənbə olmayan bir dövrün tarixini daş alətlər əsasında öyrənir və o dövrün ictimai-iqtisadi inkişafı haqqında məlumatlar əldə edirik .

Əmək alətləri hazırlamaq prosesi ibtidai insanları təbiətin sirlərini öyrənməyə və ondan öz məqsədləri üçün istifadə etməyə mühüm təkan vermiş, onların sonrakı inkişafı üçün milyon illər lazım olmuşdur. Bu prosesdə ibtidai əcdadlarımızın çay kənarlarında olan dərin dərələrdə məskən salmaları heç də məqsədsiz olmamışdır. Çay daşından istifadə edərək, yaşayış tərzini təmin etmək üçün heyvanları ovlamağa başlamış və bu ərazilərdə özlərinin təsərrüfat işləri üçün əlverişli şərait yaratmışlar.

İlk daş aləti hazırlamaq ibtidai insanların dünyagörüşünə də mühüm təsir göstərmiş, təbiətə baş verən hadisələrin sirlərini öyrənməyə başlamış, düşünmüş və beləliklə təkamül prosesi uzun illər davam etmişdir. Daha sonralar insanlar artmış tələbatlarını ödəməyə çalışmış, kobud çapma daş alətləkmilləşdirmək və yeni alətləri hazırlamaq zərurəti meydana çıxmışdır. Yeni, daha təkmilləşmiş alət hazırlamaqla qədim insan özünün həyatında yeni mərhələyə qədəm qoymuş olur. Ovçuluq həyatına başlayır. Ovçuluq fəaliyyətinin başlanması ilə əlaqədar ibtidai insanlar ayrı-ayrı qruplar halında yaşamağa başladılar. Bu həyat üçün zəruri olan ümumi məqsədlər ayrı-ayrı insan qruplarının bir-birinə yaxınlaşmasına şərait yaratmış oldu. İbtidai adamların təbiətin naməlum sirlərinə qarşı apardığı mübarizə, maddi nemətlər istehsal etmək prosesi eyni zamanda onun dünyanı dərk etmək, onun ayrı-ayrı sirlərinin öyrənmək prosesidir. F.Engelsin göstərdiyi kimi, həmişə iqtisadi tələbat təbiətin dərk edilməsini irəlilədən başlıca amil olmuş və milyon illər keçdikcə bu amilin rolu daha da artmışdır. İlk zamanlardan başlayaraq

qədim əcdadlarımız təbiəti, onun qeyri-adi görünən sirlərini məhz həyat fəaliyyəti nəticəsində dərk etməyə və öyrənməyə başlsyır.

Təbiətdə baş verən hadisələrin sirlərini öyrənmək, bu yolda atılan hər bir addım, qədim insanların məşğuliyyətində əsadlı rol oynamış və onların təbiətə qarşı, xüsusən onun kortəbii qüvvələrinə qarşı mübarizədə mühüm vasitə olmuşdur. Məhz bu mübarizə prosesində ibtidai insanların topladıqları biliklər sonralar onların formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Qədim insan düşərgələrində aparılmış elmi tədqiqatlar, aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqları bəşəriyyətin keçdiyi inkişaf yoluna nəzər salmağa imkan verir.

Dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri olan Olduvay abidəsi Şərqi Afrikada, Tanzaniyanın şimalında, Eyasi gölündən 36 km şimal-şərqdə yerləşir. Olduvay dərəsinin çöküntüləri ən qədim paleolit mədəniyyətinin əmək alətləri aşkar edilmişdir. Eyni zamanda qədim insan düşərgəsinin çöküntülərində daş dövrünün müxtəlif mərhələlərinə aid arxeoloji təbəqələr qeydə alınmışdır. Olduvay dərəsində ilk arxeoloji tədqiqatlara 1930-cu ildən başlanmışdır. HAZırda arxeoloji ədəbiyyatlarda Likilər ailəsinin Olduvay düşərgəsində aparılan tədqiqatlar nəticəsində əldə etdikləri elmi nailiyyətlərə tez-tez rast gəlinir. Bu düşərgədə 1930-1960-cı illərdə arxeoloji tədqiqat işlərini L.Liki və M.Likilər ailəsi aparmışlar. Hazırda onların oğlu R.Liki ata və ananın Olduvay dərəsində başladığı elmi axtarış işlərini müvəffəqiyyətlə davam etdirir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar olunmuşdur ki, ən qədim insanların hazırladıqları daş alətlərinin yaşı 2 milyon ildir.

Olduvay düşərgəsində ən mühüm arxeoloji tapıntılar 1959-1963, 1972-ci illərdə əldə olunmuşdur.

Olduvay düşərgəsinin ən aşağı təbəqəsində çox bəsit şəkildə hazırlanmış daş alətləri aşkar olunmuşdur. Bu qədim təbəqə maddi mədəniyyət qalıqları ilə zəngindir. Son illərdə Olduvay qədim iynsan düşərgəsində aparılan tədqiqatlar beynəlxalq xarakter almışdır. Buradakı elmi axtarış işlərində müxtəlif ölkələrin arxeoloqları ilə yanaşı antropoloqlar, geoloqlar da iştirak edirlər. Son illərdə Olduvay mədəniyyətinə aid maddi mədəniyyət qalıqları Keniya və Efiopiya ərazilərində də aşkar olunmuşdur.

Olduvay dərəsində beş təbəqə qatı müəyyən edilmişdir:

Birinci paleolitın Olduvay mərhələsinə aid olan qatının qalınlığı 40 metrə yaxındır. Burada bir neçə mədəni laylar qeydə alınmışdır.

İkinci qatın qalınlığı 20-30 metrədən ibarət olub, bir neçə mədəni laydan ibarətdir. Qatın aşağı hissəsindən Olduvay mədəniyyətinə aid, üst hissəsindən isə qədim aşel dövrünə aid maddi mədəniyyət qalıqları aşkar olunmuşdur.

Üçüncü qatın qalınlığı 10-15 metrdir. Burada arxeoloji tapıntılar olduqca azdır. Tək-tək qeydə alınan tapıntılar aşel dövrünə aid edilir.

Dördüncü qatdan orta və son Aşel dövrünə aid maddi mədəniyyət qalıqları aşkar olunmuşdur. Qatın qalınlığı 45 metrə qədərdir.

Beşinci qatdan üst paleolit dövrünə aid arxeoloji tapıntılar qeydə alınmışdır. Arxeologiya elmində mühüm yeniliklərə səbəb olan tapıntılara Olduvay düşərgəsinin birinci və ikinci qatlardan təsadüf olunur. Birinci qatdan 1950-ci ildə Luis və Meri Likilər tərəfindən kəllə tapılmışdır. Kəllə ilə yanaşı çox bəsit formada hazırlanmış daş alətləri də aşkar olunmuşdur. Yeni tapılmış kəlləyə “Zingantrop” adı verilmişdir. Daha sonra 1960-cü ildə birinci qatdan Zingantropdan daha çox inkişaf etmiş ibtidai adamın sümük qalıqları tapılmışdır.

Laboratoriyada aparılan tədqiqatlar nəticəsində Olduvay düşərgəsinin birinci qatının mütləq yaşının 1,7-1,8 milyon il olduğu müəyyən olunmuşdur.

1956-cı illərin sonu, 1970-ci illərin əvvəllərində Olduvay düşərgəsində, Keniya və Efiopiya ərazilərində arxeoloqlar, antropoloqlar və paleontoloqların iştirakı ilə beynəlxalq ekspedisiya elmi tədqiqat işləri aparmışdır. Dünyanın ən görkəmli alimlərindən K.Arambur, İ.Koppen, F.Hauell, R.Liki və başqalarının elmi axtarışları nəticəsində bəşərin səhrinə aid çoxlu maddi mədəniyyət qalıqları aşkar olunmuşdur.

1970-ci ildə Keniya ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı Koobi-For qədim insan məskənində Olduvay mədəniyyətinə aid daş alətləri və mədəni təbəqə qeydə alınmışdır. Laboratoriya şəraitində Koobi-For düşərgəsindəki mədəni təbəqənin mütləq yaşının 2,6 milyon il olduğu müəyyən edilmişdir. Beləliklə, ən qədim insanların hazırladıqları əmək alətlərinin yaşı təxminən Olduvay düşərgəsindən 1 milyon il də qədimləşir. Hələlik sonuncu tarix – yəni 2,6 milyon il bundan əvvəl ibtidai insanların ilk əmək alətləri hazırlamaları əsas ötürülür. Bu tarix beynəlxalq elmi ictimaiyyət tərəfindən də qəbul olunmuşdur.

Efiopiya ərazisinin Omo çayı sahillərində aparılan arxeoloji axtarış işləri zamanı da Olduvay mədəniyyətinə aid daş alətlər aşkar olunmuşdur.

Olduvay qədim insan düşərgəsinin birinci və ikinci qatlarında aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində tapılan çoxlu daş alətləri Meri Liki tərəfindən diqqətlə tədqiq olunmuş və Olduvay mədəniyyəti, onun hazırlanma texnikası barədə müəyyən fikirlər söyləməyə imkan yaratmışlar. Maraqlıdır ki, daş alətləri hazırlanma texnikasına və texnologiyasına görə bir-birinə olduqca yaxındır. Buradan belə nəticə əldə etmək olur ki, lap qədim zamanlarda daş alətlərin inkişafı olduqca ləng getmişdir. Ona görə də uzun müddət əmək alətlərinin inkişaf texnikası və tipologiyası dəyişilməz qalmışdır.

Olduvay düşərgəsinin birinci və ikinci qatlarında aşkar olunmuş daş məmulatının sayı 6 minə yaxındır. Daş məmulatı işərisində əmək alətləri, qəlpələr, nüvələr, istehsal tullantıları çoxluq təşkil edir. Maraqlıdır ki, Olduvay dərəsində tapılmış bütün daş məlumatının 9 faizini əmək alətləri təşkil edir. Eyni zamanda əmək alətlərinin də 70 faizi çopper və çoppinq tiplidir. Çopper və çoppinq ingilis

sözlərinin mənası kobud çapma alətlər deməkdir. Məhz bəşərin səhər çağında ibtidai adamların ilk əmək aləti kobud çapma alətlər olmuşdur.

Olduvay qədim insan düşərgəsinin üçüncü-beşinci qatlarında aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşeli qədim, orta, son və mustye dövrlərinə aid maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur.

Hazırda Olduvay qədim insan düşərgəsi dünyanın ən qədim insan məskəni hesab edilir. Bu tarixi abidə bəşəriyyətin ilk səhərini oxumaq üçün zəngin və maraqlı bir kitabdır. Əlbəttə bu zənginliyi qorumaq və tədqiq etmək, gələcək nəsillərə çatdırmaq bütün tərəqqipərvər bəşəriyyətin müqəddəs borcudur.

İLK SƏFƏR – UĞURLU NƏTİCƏLƏR

Görəsən Azərbaycan ərazisində qədi insanla nə vaxtdan yaşamışlar və onların ilk yaşayış düşərgələri necə olmuşdur? Bu sual uzun müddət tarixçi alimləri və arxeoloqları çox düşündürmüşdür. Lakin bu dövrün tədqiq olunması sasəsində uzun müddət gərgin elmi axtarışlar aparılmışsa da, nədənsə səmərəli nəticəsi olmamışdır. Hətta Azərbaycan ərazisində ibtidai adamların yaşamadığını söyləyən alimlər də var idi. Belə ki, 1881-ci ildə Tiflis şəhərində keçirilən V arxeoloji qurultayda Zaqafqaziya ərazisində və o cümlədən, Azərbaycanda qədim və ibtidai insanların yaşamadığı və bu ərazilərdə qədim insan düşərgələrinin olmaması barədə qərar da çıxarılmışdır. Uzun bir dövr ərzində bu qərar qüvvədə qalmışdı.

İnqilabdan əvvəl Azərbaycanda tarixi abidələrin öyrənilməsində heç bir əhəmiyyət veilməmişdir. Lakin xarici tədqiqatçılar Azərbaycan ərazisində müəyyən qazıntı işləri aparmışdılar. XIX əsrin axırlarında Morqan qardaşları Lənkəran zonasında olan kurqanlarda arxeoloji qazıntı işləri aparmış və aşkar etdiyi izlərlə başqa materialları özləri ilə birlikdə xaricə aparmışdılar. Lənkəran nekropollarından aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqları hazırda Fransanın Sen-Jermen muzeyində saxlanılır. Xaricilərin Azərbaycan ərazisində apardıqları qazıntı işləri bir növ dağıdıcı xarakter daşımış və tariximizə müəyyən qədər zərər vurmuşdur.

Azərbaycanın qədim tarixinin tədqiq olunmasına XX əsrin əvvəllərindən başlandı. 1920-ci illərdə respublikamızın abidələrinə əsasən təsrixi öyrənən cəmiyyət təşkil olundu.

Ən maraqlı problemlərdən biri respublikamızın ərazisində qədim insanların yaşayıb-yşamadığının öyrənilməsi idi. Görəsən 1881-ci ildə V arxeoloji qurultayın qəbul etdiyi qərar nə dərəcədə doğrudur. Çünki tarixçi alimlər və arxeoloqlar arasında bu qərara şübhə ilə yanaşırdılar.

Tarixi mənbələrdən, coğrafi və geoloji ədəbiyyatlardan məlumdur ki, Azərbaycan lap qədim zamanlardan yaşayış üçün əlverişli təbii coğrafi şəraiti olan ərazidir. Lakin yazılı mənbələrin olmadığı bir dövrdə bu ərazidə ibtidai insanların

yaşaması öyrənmək daha marqlı və əhəmiyyətli idi. Ona görə də bərəkətli diyarımız, onun tərələrini, dağlarını, çay vadilərini, kurqanlara, xaraba qalmış şəhər yerlərinə, qala divarlarına, əzəmətli Qız qalasına səyahət etmək lazım idi. Ancaq daha uzaq keçmişləri öyrənmək üçün çay vadilərinə, terraslara, qaya sığıncaqlarına, mağaralara səyahət etmək tarixçi alimlərin və arxeoloqların əsas vəzifəsi idi.

Problemin həlli çox da asan deyildi. Bunun üçün zəhmət çəkmək, gecəni gündüzə qatıb Azərbaycan ərazisinə səyahətə çıxmaq. Tarixi, geologiyai, coğrafiyanı, botanikanı, zoolooyanı ə başqa elm sahələrini mütləq bilmək lazım idi. Bəzən isə təbiətin şıltaqlığına dözərək on məqsədə çatmaq üçün zəngin elmi təcrübə toplamaq lazım gəlirdi. Və nəhayət müəyyən müddət çətin çöl şəraitində işləməyə alışmaq lazım gəlir. Lakin ana təbiət arxeoloqa öz sirlərini heç də asanlıqla açmır. Bəzən aylar, günlər və hətta illərlə aparılan elmi axtarış işləri heç bir səmərə vermir, qazılan terrasdan, mağaradan, nekropoldan, şəhər xarabalıqlarından əsaslı bir tapıntı əldə oluna bilmir. Bəs nə etməli? Əlbəttə bunun üçün arxeoloq heç də ruhdan düşməməli, çoxlu ədəbiyyat oxumalı, dərin müşahidələr aparmalıdır.

Onu da qeyd edək ki, arxeologiya elminin möcüzələri çoxdur. Bu möcüzələri açmaq, öyrənmək, tədqiq etmək heç də bütün arxeoloqlara nəsisə olmur. Bəzən saysız-hesabsız qazıntı işləri belə, heç bir elmi nəticə vermir.

Respublikamızın bütün zonalarında tarixi, arxeoloji və memarlıq abidələrinə aid çoxlu rəvayətlər və bəzən də möcüzələr söylənilir. Bəzən arxeoloqların apardıqları tədqiqat işləri zamanı qaya üzərinə həkk olunmuş mərasimlərin, şəhər xarabalıqlarının, qalaların naməlum sirlərini açmaqda bu rəvayət və möcüzələrin mühüm rolu olur, bunların insan əməyinin, təkəkkürünün və fəaliyyətinin məhsulu olduğunu göstərir.

1920-1953-cü illərdə Azərbaycan SSR ərazisində aparılan arxeoloji kəşfiyyat və tədqiqat işləri nəticəsində respublikamızın uzaq keçmişinə aid zəngin maddi məəniyyət abidələri arxeoloji abidə belə aşkara çıxarılmamışdı.

1950-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanın uzaq keçmişini tədqiq etmək və respublikamızın ərazisində insan düşərgələrini aşkara çıxarmaq üçün Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda ayrı-ayrı elmi ekspedisiyada təşkil olundu. Arxeoloji ekspedisiyaların tədqiqat aparacağı rayonlar əvvəlcədən müəyyən edildi və institutun ülmü şurasında təsdiq olundu.

Paleolit dövrü üzrə görkəmli ali S.N.Zamyatnin SSRİ Elmlər Akademiyası Arxeologiya İnstitutundan respublikamıza dəvət olundu.

Paleolit problemi üzrə ilk arxeoloji kəşfiyyat aparılacaq ərazi qazax rayonu müəyyən olunmuşdu. Bu heç də təsadüfi deyildi. Şünki artıq arxeoloqlar bu ərazidə eneolit, tunc cə başqa dövrlərə aid maddi mədəniyyət abidələri aşkar etmişdilər. Lakin tarixin daha qədim dövrünə aid abidələrin bu ərazidə olması alimləri çoxdan bəri düşündürdü.

1953-cü ilin payızında respublikamızda ilk dəfə paleolit dövrü üzrə arxeoloji kəşfiyyat işləri başlandı.

Arxeoloqlar paleolit problemi üzrə aparılan arxeoloji kəşfiyyat işlərini çay kənarlarında yerləşən dərələrdən, teraslardan və mağaralardan başlamalı idilər. Bunu əsas tutan M.Hüseynov və S.Zamyatnin Qazax rayonu ərazisində olan bir neçə kənddə arxeoloji kəşfiyyat işləri aparılmasını müəyyənləşdirirlər. Qarşıya çıxan hər bir kiçik daş parçası və saxsı qırıqları diqqətlə nəzərdən keçirilirdi. Arxeoloji ekspedisiya Damcılı dərəsində kəşfiyyat işləri aparmağı planlaşdırmışdı. Buranın təbii şəraiti olduqca mənzərəlidir.

Arxeoloji ekspediasiyanın üzvləri Avey dağında yerləşən Damcılı dərəsinə yollandılar. Yol boyu ümidverici özləri ilə götürürdülər.

Dərənin ətrafında olan qaya sığınacaqlarına və mağaralara diqqətlə baxılırdı. 2 ədəd daş, ekspedisiya üzvlərinin diqqətini cəlb etdi. Daşlar çox qərribə görünürdü. Çünki onlar adi çay daşlarından fərqlənirdi. İlk baxışdan müəyyən etmək olurdu ki, bunlar adi daş deyil, əmək alətidir. Təbiət belə alətləri yarada bilməz. Onların biri itiüclü, digəri isə qaşov tipli idi. Ekspediasiyanın bütün üzvləri daşları diqqətlə nəzərdən keçirməyi başladılar. Daşların üzərində olan qopuq və işlənmə yerləri hamıda maraqla oyaqtdı. Bu daşların qədim insanlar tərəfindən hazırlanmış əmək aləti olması ehtimalı yarandı. Ona görə də qərara alındı ki, ertəsi gün də burada arxeoloji kəşfiyyat işləri davam etdirilsin. Bu 2 ədəd qədim əmək alətinin tapılması ekspedisiya üzvlərinin ümidlərini artırır və onları daha çox həvəslə axtarış işləri aparmağa sövq edirdi.

Damcılı mağarasında arxeoloji qazıntı aparmağın vacib olduğunu ekspediasiyasının bütün üzvləri qərarı aldılar. Ona görə də Bakıya teleqram vurub, vaxtı bir həftə uzatmaq qərarına gəldilər. Artıq ümidverici arxeoloji tapıntı əldə olunmuşdu.

Ertəsi gün ekspedisiya üzvləri arxeoloji kəşfiyyat aparılan Damcılı dərəsinə yollandılar.

Bu dəfə ekspedisiya Avey dağına keçirdilər. Damcılı dərəsində olan mağara daha çox ümidverici idi. Mağarada torpaq çöküntüsü görünürdü. Burada arxeoloji kəşfiyyat qazıntısı aparmaq lazım idi. Əvvəlcə mağaranın planlı və fotosəkli çəkildi. Yeni mağaraya Damcılı adı verildi və arxeoloji kəşfiyyat qazıntısına başlandı.

Mağaranın çöküntülərində əvvəlcə gil qab qırıqları aşkar oldu. Bunlar əsasən orta əsrlər və tunc dövrlərinə aid maddi mədəniyyət qalıqları idi. Arxeoloji kəşfiyyat qazıntı mağaranın çöküntülərində dərinə doğru getdikcə arxeoloji tapıntıların sayı çoxalırdı. Aşkar olunmuş materiallar sübut edirdi ki, burada qədim insanlar yaşamışlar. Mağaradan daş alətlərlə birlikdə heyvan sümükləri də tapılırdı. Bu göstərirdi ki, mağara sakinləri ovçuluqla məşğul olmuşlar. Ekspedisiya üzvləri mağaradan tapılan arxeoloji tapıntıları yığır, diqqətlə qeydə alır, ayrı-ayrı qruplara bölürdülər.

Artıq abidənin sirləri açılırdı. Bir neçə gün ərzində burada aparılan arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində 200-dən artıq daş məmulatı və ovlanmış heyvan sümüklərinin qalıqları aşkar olundu. Tapılmış maddi ədəniyyət qalıqları abidə haqqında elmi materialları Bakıda daha mükəmməl laboratoriya şəraitində tədqiq etmək, onların texniki bu tipoloji xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün Damcılı mağarasında ilkin arxeoloji axtarış qazıntısını başa vurub, Bakıya qayıtmaq lazım idi. Ekspedisiyanın rəisi aşkar olunmuş materiallara yazırdı. Kifayət qədər arxeoloji materiallar əldə olunduğu üçün ekspedisiyanın üzvləri Damcılı mağarasında elmi tədqiqat işlərini yekunlaşdırdılar.

Ekspedisiyanın üzvlərində öyük ruh yüksəkliyi hiss olunurdu. Uzun illərdən bəri axtarılan bir problemə aid arxeoloji materialların tapılmasının Azərbaycanın ən qədim tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm elmi əhəmiyyəti var idi. Damcılı mağarasından aşkar olunmuş əmək alətləri bir-bir nəzərdən keçirməli, onların texniki və tipoloji xüsusiyyətləri tədqiq olunmalı, aşkara çıxarılmış sümükləri laboratoriyaya şəraitində tədqiq edib, onların hansı heyvan növlərinə aid olmasını təyin etmək əsas vəzifə kimi qarşıda dururdu.

Ən maraqlı cəhət ondan ibarətdir idi ki, Damcılı mağarasından tapılmış arxeoloji materialların hamısı daş dövrünə aid idi (şəkil 1). Daş məmulatı işərisində əsas yeri əmək alətləri tuturdu. Onların arasında itiüclular, qaşov tipli alətlər, bıçaqlar, kəsici alətlər və başqaları xüsusi maraq doğururdu. Düşərgədən aşkar olunmuş alətlərin hazırlanma texnikası və tipologiyası söyləmək olurdu. Bu isə Azərbaycan tarixinin daş dövründən başladığını deməyə və uzun zamanlardan bəri mövcud olan yanlış elmi fikirlərin əsassız olmasını söyləməyə imkan verirdi. Azərbaycan ərazisində daş dövrünə aid ilk yaşayış döşərgəsi aşkar olunmuşdu.

Bakıda Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun elmi şurasında Damcılı mağara düşərgəsindən tapılmış arxeoloji materiallar xüsusi maraq doğurdu. Elmi şuranın üzvləri əldə olunmuş elmi nailiyyətləri bryındı və Damcılı mağarasında arxeoloji tədqiqat işləri aparılmasını məqsədəuyğun hesab etdi. Bu abidəni Azərbaycan paleolitinin ilk qaranquşu adlandırmaq olardı.

Doğrudan da, paleolit arxeoloji ekspedisiyanın Qazax rayonu ərazisində əldə etdiyi nailiyyətlər mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir və Azərbaycan ərazisində daş dövrünə aid arxeoloji abidələrin olmasından xəbər verirdi. Bunun üçün arxeoloji kəşfiyyat işlərinin genişləndirilməsi respublikamızın ərazisində yeni-yeni tarixi abidələrin və qədim insan düşərgələrinin aşkar olunmasına şərait yaradırdı.

Arxeoloqlarımız respublikamızın ərazisini qarış-qarış gəzir, ana torpağın oxunmamış səhifələrini öyrənməyə çalışır və xüsusi həvəslə qədim tariximizə dair yeni-yeni materiallar toplamağa başladılar. Damcılı mağarasında bir neçə il ardıcıl olaraq arxeoloji tədqiqat işləri aparılmışdı.

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı Damcılı düşərgəsindən minlərlə daş alətləri və ovlanmış heyvanların sümük qalıqları aşkar edildi. Əldə olunmuş materiallar əsasında Damcılı mağarasında daş dövrünə aid qədim insan düşərgəsi olmasını

söyləməyə imkan yarandı. Sonrakı tədqiqat işləri yeni-yeni elmi materialların əldə olunmasına, xalqımızın uzaq keçmişinin tarixinə aid yeni-yeni sənədlərin yazılmasına səbəb oldu. Beləliklə, yazılı mənbəyi olmayan bir dövrün tarixi daş alətləri əsasında yazılmağa başlandı. Elə bir alət ki, həmin alətlərdən qədim əcdadlarımız uzun illər istifadə etmiş və zaman keçdikcə bu alətləri daha da təkmilləşdirmişdilər. Eyni zamanda yeni əmək alətləri də hazırlayıb, istifadə etmişlər. Beləliklə birgə zəhmətlə formalaşmağa başlayan qədim insanın tarixi bu cür yaranmışdır.

Azərbaycan ərazisinin qarış-qarış gəzdikcə, onun təbiətinə, arxeoloji və memarlıq abidələrinə, bərəkətli torpağına, çaylarına, təbii sularına, sərin bulaqlarına bələd olduqca sanki təbiət özü də sirlərini insana açmaq istəyir. Lakin təbiətin bu rəğbətini qazanmaq üçün uzun müddət çalışmaq, onun sirlərinə bələd olmaq lazımdır. Yəni də onun dağlarını, dərələrini, çay kənarlarını, təpələrin, düzənlərini və su altında qalmış yerlərini gəzmək lazımdır. Bu zaman axtardığın problemə və ya dövrə aid material tapmaq olar.

Damcılı düşərgəsindən tapılmış arxeoloji materiallar Qazax rayonu ərazisində elmi tədqiqat işlərini daha da genişləndirməyi qarşıya qoymuş oldu. Arxeoloqlarımız rayon ərazisində geniş arxeoloji kəşfiyyat işlərinə başladılar. Günlər, aylar ötüb keçdikcə üzə çıxarılan tarixi və memarlıq abidələrinin sayı artırdı.

1958-ci ilin yay fəslində Qazax rayonu ərazisində paleolit dövrü üzrə aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı daş dövrünə aid yeni bir düşərgə aşkar edildi. Qeyd alınmış bu düşərgə rayonun Daşsalahlı kəndi yaxınlığında olduğu üçün Daşsalahlı mağarası adlandırıldı.

Daşsalahlı mağarası təbiətin mənzərəli qoynunda yerləşir. İlk baxışdan müəyyən etmək oldu ki, mağarada torpaq çöküntüsü vardır. Düməli, burada daş dövrünə dair maddi mədəniyyət qalıqları ola bilər. Arxeoloji qazıntı aparılmalı idi. Məhz arxeoloji qazıntı burada qədim insan düşərgəsinin olub-olmamasına cavab verə bilərdi.

1958-ci ildə Daşsalahlı mağarasında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 300-dən artıq daş məmulatı və 500-ə yaxın sümük qırıqları aşkar olunmuşdur. Deməli, burada yaşayan qədim insanlar qədim insanlar əmək alətləri hazırlamış və ovculuqla məşğul olmuşlar.

Daşsalahlı düşərgəsindən tapılmış daş məmulatının texniki və tipoloji xüsusi xüsusiyyətlərinə əsasən burada mustye mədəniyyəti dövründə - yəni 60-80 min il bundan əvvəllər qədim insanların mağarada yaşadığını demək mümkün oldu (şəkil 2).

Mustye mədəniyyəti ilk dəfə Fransanın Le Mustye mağarasından aşkar edilmiş maddi mədəniyyət qalıqları əsasında müəyyən olunduğuna görə, həmin yerin adı ilə adlandırılmışdır. Mustye mədəniyyəti daş dövrünün mərhələlərindən biri olub, olduqca uzun bir inkişaf mərhələsi keçmişdir. Arxeoloji ədəbiyyatlarda

mustye mədəniyyətinə orta paleolit də deyilir. Bu mədəniyyət 100 min il bundan əvvəl başlanmış və 30-33 min il bundan əvvəl qurtarmışdır. Bu dövrün əsas əmək alətləri itiuclu və qaşov tipli alətlər olmuşdur. Qədim insanların bu dövrdə əsas məşğuliyyəti ovçuluq və yığıcılıq olmuşdur.

Damcıli və Daşsalahlı mağaralarında qədim insan düşərgələrinin müəyyən edilməsi Azərbaycanda mustye mədəniyyət dövründə yaşayış olduğunu təsdiq etdi və respublikamızın başqa zonalarında paleolit dövrü üzrə elmi axtarışlar aparılması üçün zəmin yaratdı. Azərbaycan SSR ərazisində paleolit dövrü abidələrinin aşkar olunması və ibtidai insanların bu ərazidə ilk dəfə nə vaxtdan yaşamağa başlanmasını müəyyən etmək üçün daş dövrü üzrə arxeoloji kəşfiyyat işlərinin genişləndirilməsi alimlərimiz qarşısında əsas vəzifə oldu. İlk səfər uğurlu nəticələr verdi. Yeni suallar meydana çıxdı. Görəsən respublikamızın ərazisində Olduvay yaşlı arxeoloji abidələr varmı? Hansı daş dövrü üzrə arxeoloji kəşfiyyat işləri aparılması məqsədəuyğun olardı?

Quruçay dərəsində

Arxeoloqlarımız uzun müddət yeni arxeoloji kəşfiyyat aparılacaq zona haqqında fikirləşməli oldular. Ona görə də respublikamızın ayrı-ayrı rayonlarının coğrafi şəraiti, heyvanat aləmi, bitki örtüyü öyrənilməyə başlandı. Ayrı-ayrı mütəxəssis alimlərlə söhbətlər aparıldı.

Nəhayət, növbəti arxeoloji kəşfiyyat aparılacaq ərazi Azərbaycanın Qarabağ zonası müəyyən olundu.

1960-cı ilin yaz fəslı bir qədər sərin keçirdi. Bu da arxeoloji kəşfiyyat işləri aparılması üçün olduqca əlverişli vaxt idi. Qarabağın füsunkar təbiəti çoxlarını valeh etmişdi. Xüsusilə dağlar qoynunda yerləşən Füzuli və Hadrut rayonlarının ərazisi Qarabağın ən səfalı guşələrindəndir. Rayonun dağətəyi yerlərində təbiət daha gözəldir. Rayonun mərkəzində bir neçə möhtəşəm təpələr sırası görünür. Bu təpələr uzun müddət öz sirrini insanlardan gizli saxlamışdır. Lakin zəhmət nəticəsində arxeoloqlarımız bu təpələrin sirrini açmış və bu yerlərin vaxtilə yaşayış məskənləri olduğunu müəyyən etmişlər. İndi artıq Füzuli rayonu ərazisində tunc dövrünə dair Qaraköpəktəpə, Günəştəpə, Meyntəpə və başqa təpələrin təpələrin sirləri açılmış və bu ərazidə yaşamış qədim tayfaların tarixi öyrənilməyə başlanmışdır.

Maraqlıdır ki, Füzuli rayonu ərazisində tunc dövrünün əsas yaşayış məskənləri rayonun ərazisindən axan Quruçay və Köndələnçay vadilərində qeydə alınmışdır. Lap qədim zamanlardan aşkar olunması göstərdi ki, bu yerlərdə xalqımızın uzaq keçmişinə aid çoxlu maddi mədəniyyət nümunələri vardır. Arxeoloqlarımızı tapıntılar daha qədim dövr barədə düşünməyə vadar etdi. Çünki aşkar olunan maddi mədəniyyət qalıqları burada birdən-birə formalaşa bilməzdi. Bu zonada mütləq daha qədim mədəniyyətin izləri olmalı idi. Odur ki, alimlərimizi

daha yeni suallar düşündürməyə başladı. Görəsən bu gözəl Qarabağ diyarında Quruçay və Köndələnçay vadilərində ibtidai əcdadlarımız yaşayıbmı? Qədim daş dövrü burada mövcud olubmu? Qarşıda duran bütün bu suallara Dağlıq Qarabağ torpağını qarış-qarış gəzdikdən, onun hər daşına, saxsı qırıqlarına diqqətlə nəzər yetirdikdən, bütün çay vadilərinə, dağ yamaclarına və karst mağaralarını axtarıb, öyrəndikdən sonra cavab vermək olardı. Bu proses arxeoloqlarımızdan uzunmüddətli gərgin zəhmət tələb edirdi. Onlar bu işə hər cür hazırlıq hazırlıq görmüş, kəşfiyyat işləri aparılacaq sahələri qabaqcadan müəyyən etmişdilər.

Quruçay və Köndələnçay vadilərində olan terraslarda arxeoloji kəşfiyyat işləri başlanmışdır. Lakin hələlik ümidverici tapıntı əldə olunmamışdır.

Əldə olunan məlumatlara görə Quruçay və Köndələn sahələrində bir neçə mağara vardır. Yerli əhali arasında bu mağaralar haqqında müxtəlif əfsanə və rəvayətlər söylənirdi. Əgər bir təfəddən mağaraya qoyun və ya keçi sürüsü girirdisə, sonra onlar tezliklə yox olurdular. Bunun səbəbini xalq arasında mağaralarda dəhşətli əjdaha və pələnglərin olması ilə izah edirdilər...

Füzuli rayonunun mərkəzində 10-12 km qərbə doğru dağlar və mağaralar başlanır. Bu zonada olan mağaralar karst mağaralarıdır. Onlar öz möhtəşəmliyi ilə adamı heyran edir. Bütün ətraflar isə sıx meşələrdir. Quruçayın hər iki tərəfi dağların əhatəsindədir. Mağaralar və qaya sığınacaqları yüksək dağ yamaclarında daha çoxdur.

Növbəti arxeoloji kəşfiyyat işlərinə qədim Tuğ kəndi yaxınlığında başlamalı idilər. Bu kənd Füzuli və Hadrut rayonlarının olduqca gözəl, mənzərəli bir guşəsində yerləşir. Çox mehriban adamları var. Kəndə gəlişimizin səbəbini bilib bəzi çox səmimi qarşılaşdılar. Həmin gün Tuğ kəndində axşamladıq (şəkil 3).

Sabahdan Tuğ, Azıx və Salakətin kəndləri ətrafında arxeoloji kəşfiyyat işlərinə başlamalı idik.

Tuğ kəndinin yaşlı adamları kəndin şimal-şərq tərəfində çoxlu mağaraların olmasını söyləyirdilər. Onların dediyinə görə, xüsusilə Salakətin kəndi ətrafında kəndi ətrafında maraqlı və möcüzəli mağaralar vardır.

Mağaralardan biri daha möcüzəli və olduqca maraqlıdır. Guya buraya daxil olduqca adamı bərk qorxu hissi bürüyür. Mağaranın harada qurtarması bilinmir və getdikcə mağaranın içərisində olan salonların sayı artmağa başlayır...

Ertəsi gün Tuğ çökəkliyində və Quruçayın yaxınlığındakı qaya sığınacaqlarına baxdıq. Sonra Salakətin dağının zirvəsində yerləşən və bütün Tuğ, Azıx və Salakətin kəndləri əhalisinin xüsusilə möcüzəli hesab etdiyi mağaraya baxmağa yollandıq. Mağaraya qalxmaq çətin olduğu üçün əvvəlcə Salakətin kəndinə getmək, sonra isə həmin mağaraya qalxmaq mümkün idi. Tuğ kəndinin sakinləri bu yerlərdə aparılan arxeoloji kəşfiyyat işlərində çox həvəslə iştirak edirdilər.

Mağaraya doğru qalxdıqca Quruçay dərəsi və Tuğ çökəkliyinin mənzərəsi daha aydın görünürdü (şəkil 4). Nəhayət, bir neçə saatdan sonra ekspedisiya

üzləri mağaranın qabağına çatdılar. Mağara doğrudan da, olduqca əzəmətli görünürdü (şəkil 5). Ekspedisiya üzvləri bir qədər dincəldikdən sonra mağaranın giriş yolunu axtarmağa başladılar. Mağaranın ətrafının kol-kos və başqa ağaclar örtmüşdü. Ona görə də giriş yolunu tapmaq bir qədər çətinlik törədirdi. Bir qədər axtarıqdan sonra mağaranın giriş yolu tapıldı (şəkil 7). Elə həmin anda içəridən bir sürü keçi çıxdı. Tuğlulardan kimsə mağaranın içərisində vəhşi heyvan olduğunu bildirdi. Onun deməsinə görə süeünün belə həyəcanla mağaradan çıxması ancaq içəridə vəhşi heyvanın olması ilə əlaqədar ola bilərdi. Yerli sakinlər ekspedisiya üzvlərinə hələlik mağaraya daxil olmağın qorxulu olduğunu bildirdilər. Bəziləri buna əhəmiyyət verməyib ekspedisiya üzvləri ilə birlikdə mağaranın giriş yoluna daxil oldular. Mağaranın yuxarı hissəsindən iri qaya parçaları qopub, giriş yolunu tutmuşdu. Əvvəlcə yolu qaya parçaları qopub, giriş yolunu tutmuşdu. Əvvəlcə yolu qaya parçalarından təmizləmək. Sonra isə mağaraya daxil olmaq lazım idi. Bu işlər başa çatdıdan sonra ekspedisiya üzvləri yerli sakinlərlə birlikdə mağaraya daxil olmaq üçün əl fanarları və bir neçə ədəd məşəl yandırdılar. Əvvəlcə 5-7 metr sürünə-sürünə mağaranın içərisinə doğru getdik. Mağaranın 30-cu metrində iri bir salona daxil olduq. Hamı ayağa qalxdı. Bu salonun uzunluğu 11 metr, eni 7 metr, hündürlüyü isə 7-8 metr olardı. Lakin bu salondan içəriyə doğru giriş yolu davam edirdi. Mağaranın içərisi olduqca qaranlıq idi. İşıqsız bir mert belə irəliyə getmək mümkün deyildi. Lakin birinci salonun sonunda mağaranın hündürlüyü azalmağa başladı. Yenə də sürünə-sürünə getməli idik. 7-9 metr getdikdən sonra yenidən iri bir salona daxil olduq. Bu salon olduqca möhtəşəm və iri idi. Uzunluğu 48-50 metr, eni 18-21 metr, hündürlüyü isə 10-12 metr olardı. Salon olduqca mənzərəli idi, diqqəti daha çox cəlb edirdi. Burada möhtəşəm sütunlar, qartalları və ayrı-ayrı quşları xatırladan fiqurlar vardı. Bunların hamısı təbii yolla əmələ gəlmiş, suyun və əhəngin qarışığından formalaşan stalaktik və stalaqmit hissələr idi. Salonun ətraflarına baxarkən maraqlı bir mənzərənin şahidi olduq. Bu nəhəng qadın heykəlinin xatırladan daş sütun təbii surətdə əmələ gəlmişdir. İlk baxışdan adama elə gəlirdi ki, bu heykəli mahir bir heykəltəraş hazırlamışdır. Əslində isə bu suyun və əhəngin qarışığından təbii yolla formalaşan bir fiqur (dirək) idi Adam təbiətin yaratdığı bu möcüzələrə heyran olurdu (şəkil 6).

Tuğda olarkən bu salonda olan qadın heykəli haqqında müxtəlif rəvayətlər söylənmişdi. Guya buraya tez-tez uşağı olmayan qadınlar ziyarətə gəlmişlər. Lakin insanlar müqəddəs saydıqları bu heykəlin necə əmələ gəldiyini bilmir və bunun səbəbini ilahi qüvvələrlə axtarırdılar. Əslində isə bu uzun bir zaman ərzində əhəngin və suyun təsiri altında formalaşmışdır.

İkinci salondan sonra yenə də mağaranın içərisinə yol gedirdi. Ekspedisiya üzvləri bu gün bütün mağaranın içərisini gəzməyi qərara almışdılar. Yenə də bir qədər sürünə - sürünə getdikdən sonra üçüncü salona daxil olduq. Bu salon o qədər də böyük deyildi, lakin olduqca mənzərəli idi. Stalaktit sütunlar və başqa fiqurlar adamı heyran edirdi. Bir qədər də irəlilədikdən sonra növbəti dördüncü və beşinci

salonlara daxil olduq. Sonuncu salonlar da əvvəlki kimi mənzərəli idi. Beşinci salonun qurtaracağında zəif işıq görünməyə başladı. Bir azz da irəlilədik, işıq daha aydın görünürdü. Ekspedisiyanın üzvləri ilə həmin tərəfə getməli olduq. Məlum oldu ki, bura mağaranın çıxış yoludur. Mağaranın giriş yolu cənub-qərbə olduğu halda, çıxış yolu şimal-şərq tərəfə baxırdı. Giriş yolunda, birinci və ikinci salonlarda torpaq çöküntüsü olduğu halda, çıxış yolu cılpaq qayalıqdan ibarət idi.

İlk baxışdan məlum oldu ki, mağara təbii surətdə suyun və əhəngin qarışığından əmələ gəlmiş krast mağarasıdır (şəkil 9). Lakin mağaranın qabaq hissəsində, giriş yolunda, birinci və ikinci salonlarda torpaq çöküntüsü olması ilk növbədə burada qədim ibtidai insanların yaşaması ehtimalını doğururdu. Bunu dəqiq müəyyən etmək üçün mütləq arxeoloji qazıntı aparılmalı idi. Və bu əsasda da Quruçay dərəsinin və Azıx mağarasının möcüzəli görünən sirlərini açmaq olardı...

Hava yavaş-yavaş qaralırdı. Mağara nə qədər əzəmətli və heyranedicə olsa da Tuğa qayıtmaq, görünən işlər barədə fikirləşmək lazım idi. Çünki ekspedisiya üzvləri bütün tədqiqat illərində ilk dəfə idi ki, belə mağarayla rastlaşmışdılar. Bütün yol boyu bu barədə söhbət gedirdi.

Tuğ kəndində ekspedisiya üzvlərinin yolunu gözləyirdilər. Bütün kənd sakinləri mağara haqqında elmi işçilərinin yeni söz eşitmək arzusunda idi. Ekspedisiya üzvləri kəndə qayıdan kimi sakinlər onları dövrəyə alıb, mağaraya haqqında müxtəlif suallar verməyə başladılar. Əksəriyyəti mağaraya neçə daxil olmaları, vəhşi heyvanların olub-olmaması ilə maraqlanırdılar. Çünki uzun illər boyu kənd sakinləri içərisində Azıx mağarası haqqında müxtəlif rəvayətlər söylənirdi. Hətta mağaranın bir neçə yüz kilometr kənara doğru getməsi haqqında da rəvayət söyləyirdilər. Bu barədə də daha çox sual verirdilər. Ekspedisiya üzvləri mağarada gördükləri barədə tuğlulara məlumat verdilər. Eyini zamanda bildirdilər ki, gələcəkdə mağarada arxeoloji qazıntı işləri aparılacaqdır.

Gecəyarısı idi. Ekspedisiya üzvləri mağarada aparılacaq arxeoloji kəşfiyyat işləri ilə əlaqədar plan hazırlayırdılar. Əsas məsələ ilkin arxeoloji kəşfiyyat sahəsinin mağaranın hansı hissəsində müəyyən olunması idi.

Azıx mağarası əsas giriş yolunun sağ tərəfində arxeoloji qazıntısı aparılması məqsədüyükün hesab edildi, çünki burada torpaq çöküntüsü var idi və qazıntı işləri aparmaq bu sahədə daha əlverişli idi.

Beləliklə, Azıx mağarasında ilkin arxeoloji kəşfiyyat qazıntısına başlandı. Arxeoloqlar tədqiqat işlərini çox ehtiyatla aparırdılar. Torpağın içərisindən çıxan hər bir saxsı qırığına, daş və sümük qalıqlarına orta əsrlər, tunc və eneolit dövrlərinə aid arxeoloji materiallar aşkar olundu. Lakin torpaq çöküntüsü daha dərinlərə gedirdi.

İşə başlarkən heç kəs güman edə bilməzdi ki, Azıx mağarasında aparılan elmi tədqiqat işlərinin müddəti 30 ildən artıq bir dövrü əhatə edəcək və buradan aşkar edilən maddi mədəniyyət nümunələri bəşər tarixinə daha yeni səhifələrin yazılmasına səbəb olacaqdır.

1960-1986-cı illərdə Azıx mağarasına aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində düşərgənin çöküntülərində 10 arxeoloji təbəqə qeydə alındı və tədqiq olundu. Maraqlıdır ki, dördüncü təbəqə istisna olunmaqla, qalan bütün təbəqələrdən maddi mədəniyyət qalıqları aşkar edildi.

Quruçay dərəsi, bir tərəfdən Mil düzü ilə, digər tərəfdən dağətəyi və yüksək dağlıqda birləşmişdir. Canlı həyatın inkişafı üçün hələ qədim zamanlardan burada əlverişli iqlim şəraiti olmuşdur. Ən qədim vaxtlarda, yəni 1,5 milyon il bundan əvvəl Quruçay dərəsinin mülayim iqlim şəraitində yaşayan çoxlu heyvanat aləmi mövcud olmuşdur.

Quruçay dərəsi, Azıx mağarası yerləşən ərazidən qədim insanlar istehsal alətlərin hazırlamaq üçün xammal mənbəyi kimi istifadə etmişlər. Xüsusən Quruçay vadisində kvars, kvarsit, bazalt, çaxmaqdaşı, felzit, yaşma və s. mineral daşlar mövcud olmuşdur.

Azıx mağarası karst mənşəli olub, əsasən son ağcağıl—Abşeron dövrləri ərzində formalaşmışdır. Mağaranın tavanı qədim ağcağılin altında, mağaranın döşəməsi isə Abşeron dövründə əmələ gələn IX terrasin (190—200 m) səviyyəsindədir.

Azıx mağarası öz böyüklüyünə görə Zaqafqaziya karst boşluqları içərisində ən möhtəşəmidir. Əlavə mikroyollarla birlikdə mağaranın uzunluğu 400 metr, ümumi sahəsi 1200 m²-dən artıqdır. Mağara çox hündür (20—25 m) salonlardan və içərisi torpaqla dolmuş keçid yollardan ibarətdir. Salonların içərisində möcüzəli və mənzərəli görünən stalaktitlər, nəhəng təbii qaya rəflərinin düzlülüşi adamı heyran edirdi.

Azıx mağarasının ancaq cənub giriş yolunda və onunla bitişik iki salonunda qədim daş dövrünün müxtəlif mərhələlərinə aid arxeoloji təbəqələr qatı aşkar edilmişdir. Düşərgədə-çöküntünün ümumi qalınlığı 14 metrə bərabərdir. Azıx mağara düşərgəsinin çöküntülərində qədim paleolit dövrünü ardıcıl əks etdirən bilən bütün təbəqələr qeydə alınıb tədqiq olunmuşdur. Maraqlıdır ki, mağara düşərgələri arasında stratigrafik cəhətdən belə ardıcılıq hələ ki dünyanın heç bir ölkəsində qeydə alınmamışdır.

Azıx qədim paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqat işlərində əvvəllər ancaq Azərbaycan alimləri iştirak edirdilər. Lakin sonralar abidədən aşkar olunmuş materpalların zənginliyi, burada kompleks şəkildə tədqiqat işləri aparılmasının zəruriliyini meydana çıxardı. Odur ki, Azıx mağarasının kompleks tədqiqi ilə M. Hüseynov, D. Hacıyev, Ə. Məmmədov, N. Şirinov, V. Veliçko, Ə. Səfərov, V. Hacıyev, s. Əliyev, M. Süleymanov və digər alimlər də məşğul olmağa başladılar.

Azıx mağara düşərgəsində aparılan elmi tədqiqat işləri nəticəsində 10 arxeoloji təbəqə olduğu qeydə alınmışdır.

Tarixi dövrlə bağlı ən qədim tapıntılar Azıx mağarasının yeddi—onuncu təbəqələrindən aşkar olunmuşdu (şəkil 7). Bu təbəqələrdən 300-dən artıq daş

məmulatı əldə edilmişdir. Əmək alətləri içərisində əsas yeri kobud çapma alətləri tutur. Daş məmulatı arasında kobud çapacaqlar, kubvari alətlər, kobud qaşovlar, vurma səthi saxlanmış qəlpələr və s. qeydə alınmışdır. Maraqlıdır ki, stratiqrafik səviyyədən asılı olmayan yeddi—onuncu təbəqələrin daş məmulatı arxeoloji cəhətdən eyni texniki üsulla hazırlanmışdır. Bu xüsusiyyətlər əmək alətlərinin ümumi görünüşündə, çənglə örtülməsindən asılı olaraq saxlanılma dərəcəsində, texniki və tipoloji əlamətlərində də özünü göstərir (şəkil 8-9).

Aşağı təbəqələrin daş alətləri əsasən kənarlarından mərkəzə doğru vurub qoparma üsulu ilə çox kobud formada hazırlanmışdır. Bu üsulla hazırlanmış alətlər daş məmulatı içərisində çoxluq təşkil edir. Qeyd olunan alətləri uzunsov çay daşının bir ucu və ya onun uzununa bir kənarını qoparma yolu ilə hazırlamışlar. Göstərilən tip əmək alətlərinin meydana gəlməsi bir daha sübut edir ki, bu cür daş məmulatı iki üzü işlənilmiş protoçoppinqlərin ilk istehsal pilləsini təşkil edir. Yeddi—onuncu təbəqələrin daş məmulatı arasında qəlpələrdən hazırlanmış əmək alətləri də vardır. Qəlpələrdən hazırlanmış alətlər içərisində ən əsası qaşov tipli alətlərdir (şəkil 10).

Ən aşağı təbəqələrin daş məmulatı arasında 4—5 kq ağırlığında olan nəhəng çoppervari alətlər diqqəti daha çox cəlb edir. Hələlik SSRİ-də olan paleolit abidələrindən belə alətlər qeydə alınmamışdır. Bu cür alətlər hələlik şərti olaraq qiqantollit adlandırılır (şəkil 8).

Aşkar olunmuş arxeoloji materialların olduqca mühüm elmi əhəmiyyəti vardır. Bu materiallar mağarada qədim insanların ilk məskunlaşmasından xəbər verir. İbtidai insanların həyatında mağaranın yaxınlığından axan Quruçayın mühüm rolu olmuşdur. Qədim insanlar əmək alətləri hazırlamaq üçün daşları məhz Quruçaydan toplayıb mağaraya gətirmişlər. Eyni zamanda Azıx sakinləri Quruçay dərəsində ovçuluqla da məşğul olmuşlar. Quruçay dərəsi ibtidai insanların yaşaması üçün zəruri olan bütün nemətlərə malik olmuşdur. Ona görə də Azıx mağarasının yeddi—onuncu təbəqələrindən aşkar olunmuş arxeoloji mədəniyyətə Quruçayın adı verilmişdir. Quruçay mədəniyyətinin bir neçə inkişaf mərhələsi müəyyən olunmuşdur. Mədəniyyətin ilkin mərhələsində əmək alətləri olduqca bəsit hazırlandığı halda, sonrakı mərhələlərdə onların hazırlanma texnikası təkmilləşmiş və yeni-yeni əmək alətləri yaranmağa başlamışdır (şəkil 7—11).

Azıx qədim insan düşərgəsinin yeddi—onuncu təbəqələrindən aşkar olunmuş əmək alətlərinin əksəriyyəti mağaradan kənarında hazırlanmış və sonradan düşərgəyə gətirilmişdir. Çünki buradan əsasən hazır əmək alətləri tapılmışdır. İstehsal tullantıları isə qeydə alınmamışdır. Deməli, qədim Azıx sakinləri mağarada yaşamamışdan əvvəl, Quruçay dərəsinin kənarlarında yaşayıb fəaliyyət göstərmişlər. Əmək alətlərini də məhz burada hazırlamışlar.

Azıx qədim insan düşərgəsinin yeddi—onuncu təbəqələrindən Quruçay mədəniyyətinin əmək alətləri Şərqi Afrikanın Olduvay mədəniyyəti kompleksi ilə yaxınlıq təşkil edir. Lakin əmək alətlərinin tipologiyasında fərqli cəhətlər vardır ki,

bu da Azıxın aşağı təbəqə materialları əsasında yeni mədəniyyətin aşkar olunmasına səbəb olmuşdur. Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar nəticəsində Quruçay mədəniyyətinin 1,2 milyon il bundan əvvəl başlayıb və 700 min il əvvəl sona çatması müəyyən olunmuşdur.

Hazırda SSRİ ərazisində Quruçay mədəniyyəti ən qədim arxeoloji mədəniyyət hesab olunur. Məhz bu mədəniyyətin maddi mədəniyyət qalıqları əsasında ölkəmizin ərazisində ibtidai insanların 1,2 milyon il bundan əvvəl yaşamağa başlaması və əmək alətləri hazırlaması elmi əsaslarla sübuta yetirilmişdir.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Quruçay mədəniyyəti dövründə qədim insanların əsasən ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olmaları müəyyən edilmişdir. Həmçinin Azərbaycan ərazisində bəşər tarixi Quruçay mədəniyyəti dövründən başlanır.

AZIX DÜŞƏRGƏSİNDƏ

Azıx mağarasında Quruçay mədəniyyəti dövrü özünün uzun müddət inkişafından sonra qədim aşel mədəniyyəti ilə əvəz olunmuşdur. Azıx qədim insan məskənində qədim aşel dövrünə aid maddi mədəniyyət qalıqları yeddinci təbəqənin üstündə olan altınca təbəqədən aşkar olunmuşdur. Azıx mağarasında qədim aşel dövrü altıncı təbəqənin materialları ilə meydana çıxmaqla yanaşı, yerli çay daşı alətləri Quruçay mədəniyyəti əsası üzərində inkişafa başlamışdır.

Bəşəriyyət tarixində qədim və orta aşel mədəniyyətləri ilk dəfə Frapsanın sent-Aşel düşərgəsində müəyyən olunmuşdur. Ona görə ilk dəfə tapıldığı yerin adı ilə aşel mədəniyyəti adlandırılmışdır. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində aşel mədəniyyətinin bəşər tarixində daha geniş ərazilərə yayılması müəyyən edilmişdir. hazırda qədim aşel mədəniyyətinə aid maddi mədəniyyət qalıqları Afrikada, Avropada, Cənubi Asiya və Zaqafqaziya ərazilərində qeydə alınmışdır.

Qədim aşel mədəniyyəti əsasən bəsit formada hazırlanmış əl çapacaqları, kobud çapma alətləri, qalın qəlpələr üzərində hazırlanmış əmək alətləri və disk şəkilli nukleuslarla (nüvələr) xarakterizə olunur.

Azıxın altıncı təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı ilk dəfə olaraq əl çapacaqları tapılmışdır (şəkil 12). Əl çapacaqlarının meydana çıxması ibtidai insanların həyatında mühüm rol oynamışdır. Bununla əlaqədar olaraq ovçuluq təsərrüfatını daha da inkişaf etdirməyə başlamışlar.

Maraqlıdır ki, düşərgənin altıncı təbəqəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı cəmi 2 minə qədər daş məmulatı tapılmışdır. Aşkar olunmuş daş məmulatı içərisində 526 ədəd əmək alətləri qeydə alınmışdır. Daş məmulatının yerdə qalan hissəsi isə istehsal tullantılarından, nukleuslardan və təbii çay daşlarından ibarətdir. Qədim aşel dövrünə aid təbəqədən tapılmış əmək alətləri içərisində əsas yeri kobud çapma alətləri, əl çapacaqları və qaşov tipli alətlər tutur. Təbəqədən əmək alətləri

ilə birlikdə istehsal tullantılarının aşkar olunması qədim aşel dövründə düşərgədə qədim insanların əmək alətləri hazırladıqlarını göstərir. Məhz altıncı təbəqədən aşkar olunmuş əmək alətlərinin texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinə əsasən onların qədim aşel dövründə hazırladıqlarını söyləmək olur.

Aparılan elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, bəşəriyyət tarixində qədim aşel mədəniyyəti 650—450 min illər arasında mövcud olmuş və 200 min ildən bir qədər artıq davam etmişdir. Bu dövrdən əmək alətlərinin təkmilləşməsi və yeni-yeni əmək alətlərinin meydana çıxması başlanır. Azıx mağarasının altıncı təbəqəsindən aşkar olunmuş əmək alətlərinin zənginliyi dediklərimizi bir daha təsdiq edir (şəkil 13).

Tapılmış sümüklər əsasında təyin edilmiş heyvanat aləminin növləri göstərir ki, qədim aşel dövründə Azərbaycan ərazisində soyuqlaşmaya doğru dəyişikliklər baş vermişdir. Düşərgənin qədim aşel mədəniyyətinə aid olan fauna qalıqları Bakı çöküntülərinin yaranma dövrünə uyğun gəlir. Ona görə də abidənin altıncı təbəqəsi tədqiqatçıların əksəriyyətin tərəfindən mindel buzlağı dövrünə aid edilir. Qeyd olunan fauna qalıqları ilə yanaşı, qədim aşel təbəqəsindən tıraspol kompleksi nümayəndələrindən Şoteizak bizonu, Merka kərgədanı və s. fauna qalıqlarının aşkar olunması təbəqənin Bakı dövrünə (mindəldən əvvəlki dövrə) aid olduğunu göstərir.

Dünyanın müxtəlif ölkələri ərazisində aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, qədim aşel dövrü adamlarının fiziki tipi əsasən pitikantrop, sinantrop və heydelberq adamından ibarət olmuşdur.

Pitikantrop ilk dəfə olaraq 1891-ci ildə hollandiyalı həkim Dyuba tərəfindən Yava adasında tapılmışdır. Sonralar Yava adasında aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində pitikantropun sümük qalıqları aşkara çıxarılmışdır. Elmi araşdırmalar nəticəsində antropoloqlar müəyyən etmişlər ki, pitikantropun boyu 160—170 sm, beyin tutumu isə 850—950 sm³ olmuşdur.

İbtidai insan tapıntıları içərisində sinantrop xüsusi maraq doğurur. sinantropun qalıqları 1927-ci ildə kanadalı alim Devidson Bleyk tərəfindən Çinin Çjoukoudyan kəndindən tapılmışdır. Bu kənd Pekin şəhərindən 54 km cənub-qərbdə yerləşir. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan qədim insan çənəsi, həmin yerin adı ilə sinantrop-Çin adamı adlandırılmışdır.

1929—1930-cu illərdə çinli alim Pey Ven-Çjun Çjoukoudyan mağara düşərgəsindən bir uşağın və 30—35 yaşlı qadının kəllə sümüyünü tapmışdır.

Sinantrop fiziki inkişafına görə pitikantrola oxşasa da, bir az ondan çox inkişaf etmişdir. Məlum olmuşdur ki, sinantropun boyu 144—156 sm, beyin tutumu isə 1050—1200 sm³-ə qədər olmuşdur. Sinantroplar mağaralarda yaşamış və ovçuluqla məşğul olmuşlar.

1907-ci ildə Qərbi Almaniyanın heydelberq şəhəri yaxınlığında Mauer kəndi ərazisində qədim insanın alt çənəsi aşkar olunmuşdur. Çənəyə tapıldığı yerin adı verilmiş və heydelberq adamı adlandırılmışdır.

Uzun illər ərzində Azıx mağarasının altıncı təbəqəsində aparılan elmi tədqiqatlar zamanı aşkar olunmuş fauna qalıqlarının xüsusi elmi əhəmiyyəti vardı. Fauna qalıqları içərisində ayrı-ayrı çənələr, kəllə sümükləri çoxluq təşkil edir. sümük məmulatının təyinatı əsasında qədim aşel adamlarının ovçuluq fəaliyyətində əsas yeri mağara ayıları və nəhəng marallar tutmuşdur. Bu, eyni zamanda qədim aşel dövründə Quruçay dərəsinin meşəliklərində mağara ayıları və nəhəng maralların mövcud olduğunu göstərir.

Qədim aşel təbəqəsindən aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqlarının zənginliyi Azıx düşərgəsində qədim insanların uzun müddət və daimi yaşadıklarını söyləməyə imkan verir.

Azıx qədim insan düşərgəsinin beşinci təbəqəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı orta aşel mədəniyyətinə aid maddi mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. Bu, Azıxda qədim aşel dövrünün sonralar orta aşel mədəniyyəti ilə əvəz olunduğunu göstərir. Arxeoloji qazıntılar vasitəsilə beşinci təbəqədən tapılmış daş alətlərin əsasını kobud çapma alətləri və əl çapacaqları təşkil edir. Daş məmulatı arasında müxtəlif klekton tipli əmək alətləri və kobud hazırlanmış itiüclü alətlər də qeyd alınmışdır. Beşinci təbəqənin daş məmulatı texniki-tipoloji xüsusiyyətlərinə görə özündən aşağıda yerləşən altıncı təbəqənin materialları ilə yaxınlıq təşkil edir. Lakin beşinci təbəqənin əmək alətləri qədim aşel dövrü daş məmulatının bəzi oxşar xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir (şəkil 14).

Uzun illər ərzində Azıx mağarasının beşinci təbəqəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində minlərlə heyvan sümükləri aşkar olunmuşdur. Bu tapıntılar sübut edir ki, orta aşel dövründə Azıx düşərgəsində yaşayan sakinlərin məşğuliyyətində əsas yeri ovçuluq tutmuşdur. Sümük məmulatının təyinatı ilə professor Dəmir Hacıyev məşğul olmuşdur. Tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, qədim insanların orta aşel dövründə ovçuluq təsərrüfatında maral və mağara ayılarının ovlanması əsas yer tutmuşdur.

Azıx mağarasının qədim və orta aşel mədəniyyətlərinə aid, tapılmış arxeoloji materialları arxeoloqlarla yanaşı paleocoğrafların, antropoloqların, paleontoloqların, paleokeo-morfoloqların və habelə geoloqların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Onlar da arxeoloqlarla birlikdə Azıx mağarasındakı dördüncü dövrün tədqiqi ilə məşğul olmağa başlamış və insanın formalaşdığı dövrə aid zəngin elmi materiallar əldə etmişlər. Elmi ədəbiyyatlarda dördüncü dövrə aitropogen də deyilir, yəni insanın formalaşdığı dövr. Məhz bu dövrdən başlayaraq insanın ilk əmək alətləri hazırlaması dövrü başlanmış, özünün inkişafında 3 milyon il keçmişdir...

Maraqlıdır ki, beşinci təbəqədən ancaq ovçuluq üçün yararlı olan əmək alətləri tapılmışdır (şəkil 14—15). Burada aşkar olunmuş əmək alətlərinin sayı 300-ə yaxındır. İstehsal tullantıları isə tamamilə yoxdur. Deməli, əmək alətləri kənardə hazırlanmışdır və orta aşel dövründə də qədim insanlar Azıx düşərgəsində yaşamış, əsas fəaliyyətləri ovçuluqdan ibarət olmuşdur. Ovçuluq qədim insanları

nəinki yeməklə təmin edirdi, eyni zamanda orta aşel adamların geyim və yaşayış yerləri tikintilərini hazırlamağa da imkan verirdi. Azıx düşərgəsindən aşkar olunmuş fauna qalıqları göstərir ki, orta aşel dövründə ovçuluq özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır. Əgər qədim aşel dövründə 11 növ iri heyvan ovlanmışdırsa, orta aşeldə 45 növ heyvan və quş ovlanmışdır (şəkil 16—17).

İllər ötdükcə Azıx düşərgəsindən aşkar olunmuş arxeoloji materialların şöhrəti artır və buradan tapılan materiallar daha da zənginləşirdi. Azıx mağarasında ən maraqlı və mühüm elmi əhəmiyyətli tapıntı 1968-ci ilin yayında əldə olunmuşdur. Elmi axtarışların ən qızğın vaxtı idi. Arxeoloji qazıntı işləri beşinci təbəqənin içərisində gedirdi. Bu vaxt əl çapacaqları ilə birlikdə bir çənənin sınımış hissəsi aşkar edildi. Çox diqqətlə çənə nəzərdən keçirildi. Bu insan çənəsinə oxşayırdı. Lakin daha dəqiq təyin olunması vacib idi. Ona görə də professor D. Hacıyev Azıx düşərgəsinə dəvət olundu. Tapıntı professoru sevindirdi. O dedi ki, bu SSRİ ərazisində ən qədim insana aid olan çənədir. Dəmir müəllim çənə üzərində) elmi tədqiqat işini uzun müddət davam etdirdi. Aşkar olunmuş çənə, Azıx düşərgəsini daha da şöhrətləndirdi (şəkil 18).

Çənənin iri olması açıq nəzərə çarpır və onun gövdəsi nisbətən qalındır. Bu nöqtəyi-nəzərdən Azıx adamının çənəsi avetralopiteklərdən fərqlənir və müəyyən cəhətlərinə görə arxantropların arasında özünə xüsusi yer tutur. Tapıntıya şərti olaraq azıxantrop (yəni Azıx adamı) adı verilmişdir.

Azıx qədim insan düşərgəsindən aşkar olunmuş çənə quruluşundakı spesifik cəhətlərə əsasən, bir tərəfdən pitikantroplara, xüsusilə mauer adamı çənəsinə yaxınlığı ilə digər tərəfdən də, bir çox cəhətlərinə görə Fransanın Araqo mağarasının aşel təbəqələrindən tapılmış preneandertallara daha yaxındır (şəkil 19).

Aparılan elmi tədqiqat zamanı professor D. Hacıyev müəyyən etdi ki, Azıxdan aşkar olunmuş çənə SSRİ ərazisində ən qədim insan çənəsi olub, 18—22 yaşlı qadına məxsusdur və bu qadın 350 min il bundan əvvəl Azərbaycan ərazisində yaşamışdır....

İbtidai insanların həyatında ilk dini təsəvvürlərin meydana çıxması və formalaşması haqqında elmi ədəbiyyatlarda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi alimlər ilk dini təsəvvürlərin meydana çıxmasını mustyе mədəniyyəti ilə əlaqələndirir, digər alimlər isə orta aşel mədəniyyəti zamanı ilk dini təsəvvürlərin meydana çıxmasını bildirirdilər. Lakin son illərdə ilk dini görüşlərin meydana çıxması probleminə aid yeni-yeni elmi məlumatlar əldə edilmişdir. Xüsusilə Şərqi Afrikanın Olduvay, Fransanın Araqo, Lazaret, Sovet İttifaqı ərazisində yerləşən Kudarə və Azıx qədim insan düşərgələrindən aşkar olunmuş elmi materialların mühüm əhəmiyyəti vardır.

Azıx paleolit düşərgəsində aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqlarının elmi təhlili ibtidai adamların ilk dini təsəvvürləri haqqında yeni-yeni fikirlər söyləməyə imkan verirdi. 1972-ci ilin arxeoloji tədqiqatları zamanı Azıx

düşərgəsinin sağ divarında qaranlıq bir yerdə 3 ədəd mağara ayısının kəlləsi və 2 ədəd alt çənəsi aşkar edildi. Bu yer mağaranın içərisində, olduqca möcüzəli bir guşədə yerləşirdi. Mağaranın sağ divarında iki qaya son dərəcə qabarıq formada irəliyə uzanaraq orta hissəyə işıq düşməyə mane olur və nəticədə mağara zülmətə qərq olurdu. Bu hissədə qaya rəfi təbii surətdə əmələ-gəlmişdi. Məhz bu rəfdə yuxarıda qeyd olunan mağara ayılarının kəllələri və çənələri qoyulmuşdu. Müəyyən olundu ki, buraya mağara ayılarının kəllə və çənələri ibtidai insanlar tərəfindən qoyulmuşdur. Bu proses qədim insanların ilk dini görüşləri barədə məlumat verirdi. Həm də qədim AZIX sakinlərinin mağara ayılarının kəllələrinə bir növ sitayiş etdiklərini göstərirdi. Belə görünürdü ki, düşərgənin məhz bu hissəsi müqəddəs yer sayılmışdır. Qeyd olunan proses ibtidai insanlarda ilk dini təsəvvürlərin meydana çıxmasını göstərirdi. Ona görə də qədim ibtidai adamlarda ilk dini görüşlərin meydana çıxmasını orta aşel dövründən, yəni 200—350 min il bundan əvvəldən başlanmasını söyləmək daha doğru olardı. Bəlkə də qədim AZIX sakinləri bu gizli yeri özlərinə müqəddəs yer hesab etmiş, ayı kəllələrinə və çənələrinə də müqəddəs bir şey kimi baxmışlar. Beləliklə, qədim insanlarda dinin ilk rüşeymləri əmələ gəlməyə başlamışdır.

Son illərdə aparılan arxeoloji kəşfiyyat və tədqiqat işləri nəticəsində, dünyanın başqa qədim insan düşərgələrindən də ilk dini etiqadların meydana çıxmasına aid elmi məlumatlar əldə edilmişdir.

Bu məlumatlara əsasən hazırda ilk dini görüşlərin meydana çıxmağa başlamasını orta aşel dövründən hesablayırlar.

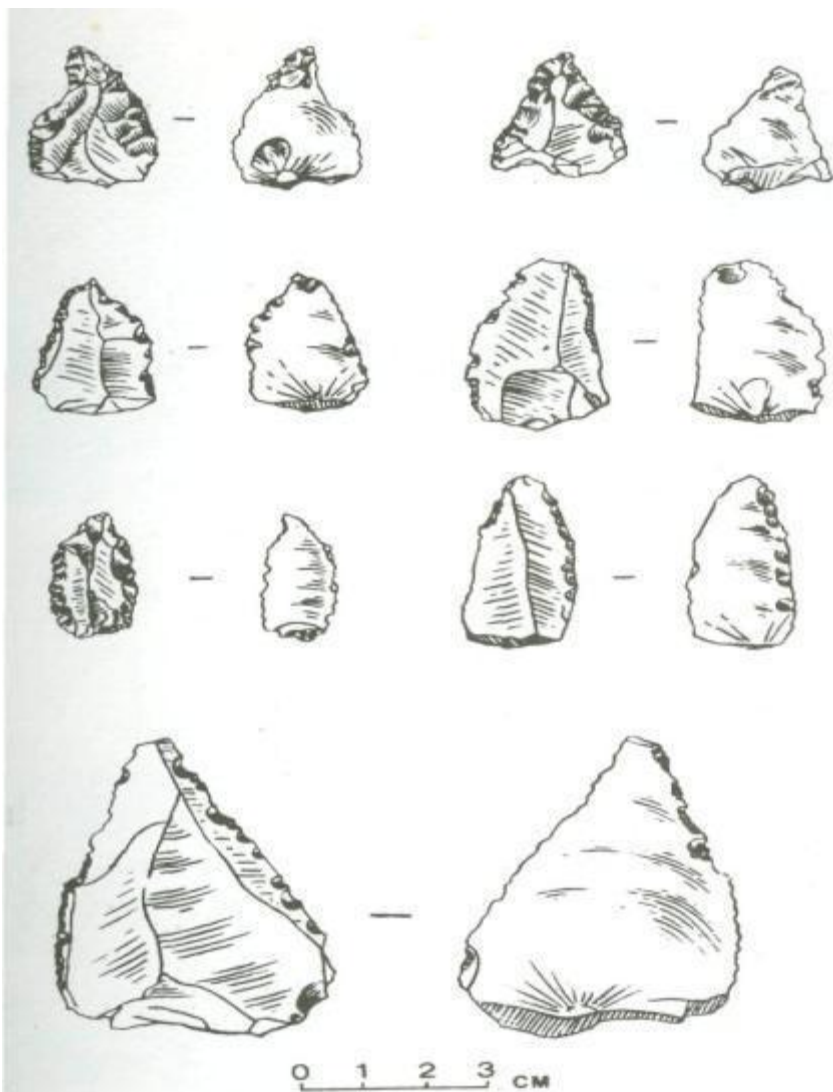
Azix mağarasının xəlvət yerindən tapılmış ayı kəllələri daha çox maraq doğururdu (şəkil 17). Bu ayı kəlləsinin üstündə 8 əyri xətt çəkilmişdir. Xətlərin ayrı-ayrılıqda uzunluğu 15, 18, 20, 24, 30, 36, 45 və 47 mm-dir. Bu ölçülərdən müəyyən etmək olur ki, xətlərin uzunluğunda və onların arasında qoyulmuş məsafələr bərabər deyildir. Göstərilən xətlərin hamısı dişli daş alətlə çəkilmişdir. Güman edilir ki, kəllə üzərində çəkilmiş xətlər azıxantropların ideoloji təsəvvürləri ilə bağlı olmuşdur. Azix mağarasında tapılmış ayı kəlləsi üzərində xətlər hələlik dünyada yeganə tapıntı olsa da buna bənzər tapıntı Şərqi Almaniyanın Turinqi ərazisində olan Bilsinqslebendədə aşkar olunmuşdur.

Azix düşərgəsinin mədəni təbəqələrində ocaq yerlərinin aşkar edilməsi xüsusi maraq doğurur.

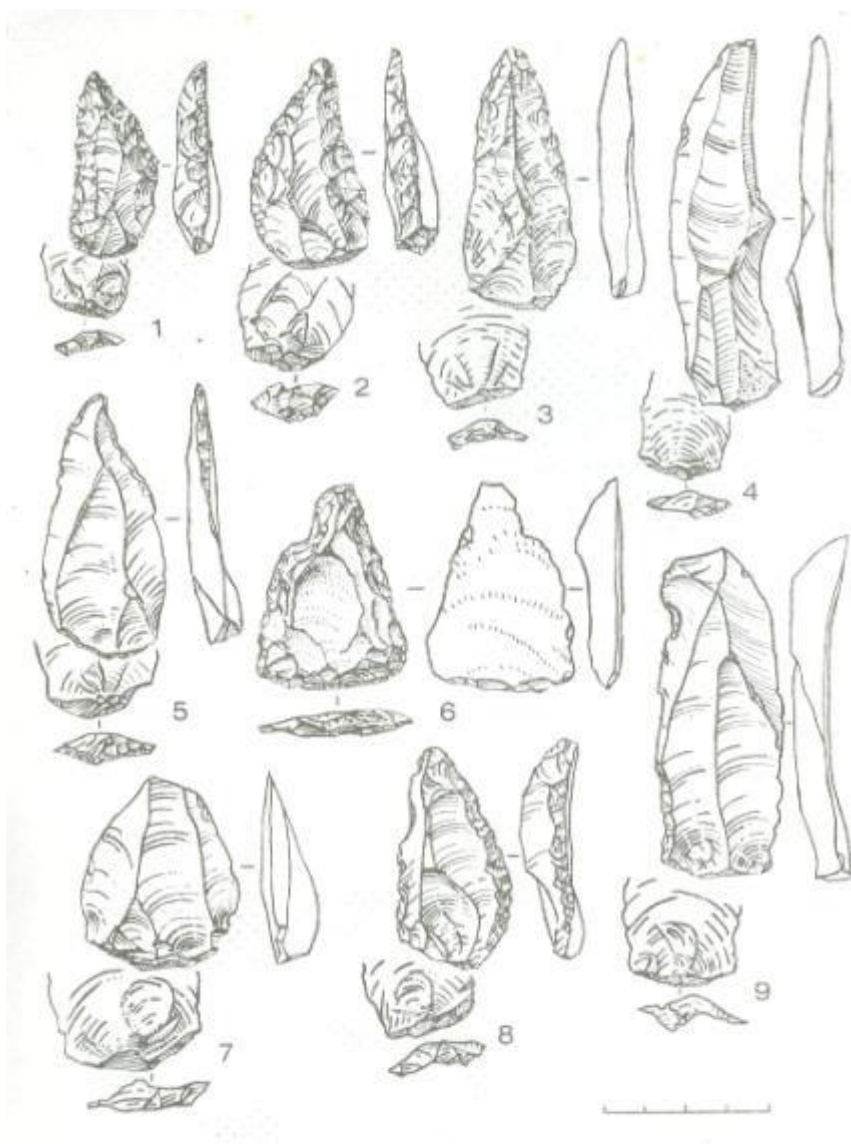
Artıq qədim insan özünə daimi yaşayış yeri tapmış, əmək alətləri hazırlamış və ovçuluq təsərrüfatına yiyələnmişdi. Qışda düşərgələr soyuq olurdu. Nə etməli? Soyuqdan qorunmaq üçün bir vasitə lazım idi. Onlar bunun sirrini öyrənməyə çalışırdılar.

Azix mağarasının qədim sakinlərinin necə od əldə etməsini gəlin bir anlıq nağıllarda olan kimi obrazlı şəkildə belə təsəvvür edək. İldırımçaxma hadisəsi qədim azıxantropların diqqətini özünə cəlb etmişdi. Onlar bunun sirrini öyrənməyə çalışırdılar.

...İldırım çaxandan sonra meşədə yanğın baş verir və hər tərəf işıqlanır. Bir qrup adam yığışıb yanğın yerinə getməyi qərara alır. Yanğın yerinə çatarkən qədim insanlar görürlər ki, ağaclar yanır, hər tərəf alova bürünmüşdür. Yaxına getmək mümkün deyil. Hava soyuq olduğu üçün odun istiliyindən bir qədər burada qalıb qızınırlar. İstilik onlara xoş gəlir. Bu hadisə azıxantropalara bir qədər möcüzəli görünür. Görəsən necə olur ki, yanğın baş verir? İstilikdən düşərgəyə aparıb, orada qızınmaq barədə düşünürlər. İri bir ağac qırıb yandıraraq əllərində tutub Azıx mağarasına aparırlar.

Шәкил 1. Дамчылы магарасынын өмөк алетлери.

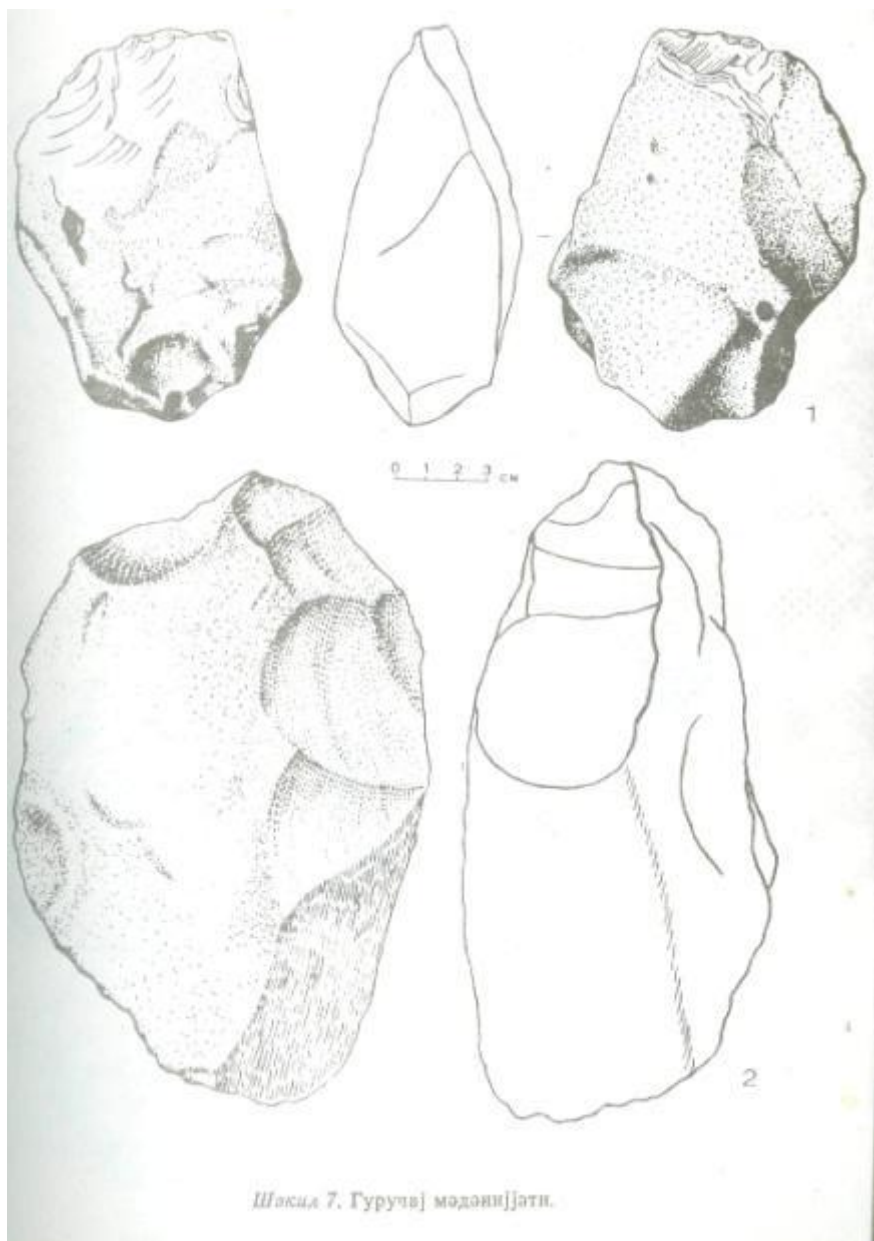
Шэкил 2. Дашсалаһлы дүшәркәсннн әмәк аләтләри.

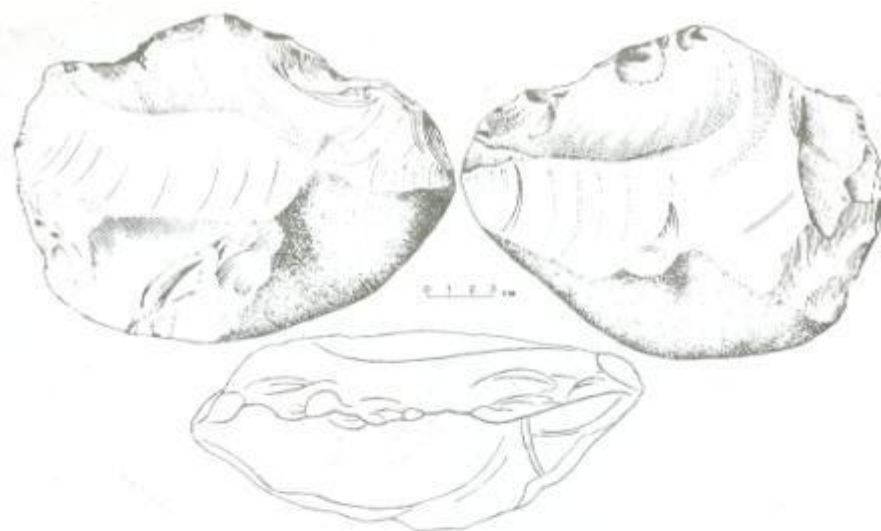
Шәкил 3. Туғ кәндини көрүнүшү.

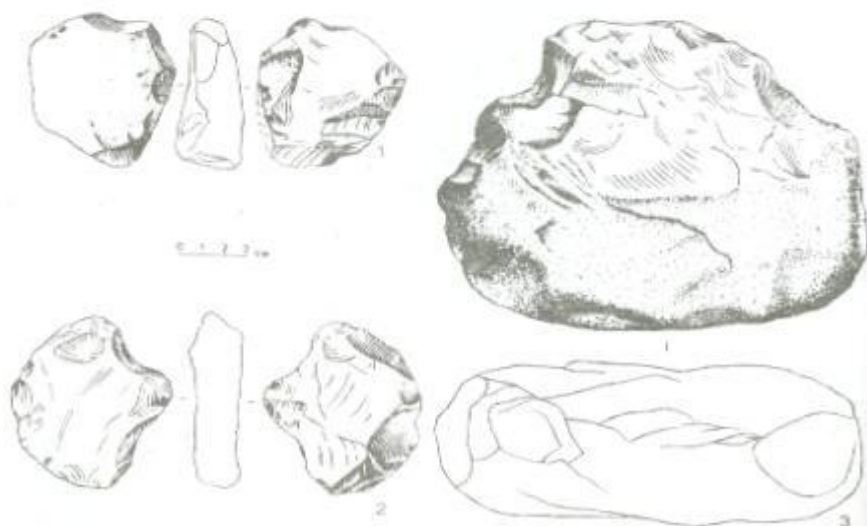
Шәкил 4. Гуручәј дәрәсиндән бир мәнзәрә.

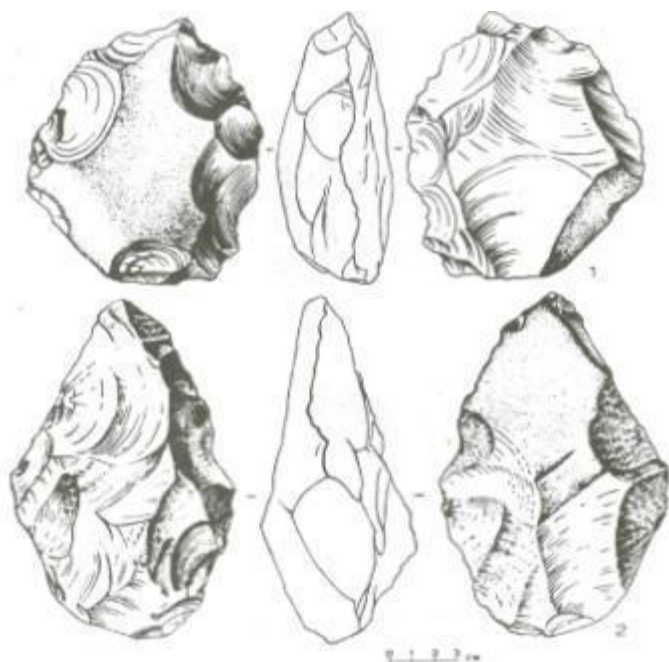
Шекла 7. Гурулв] модэви]јати.

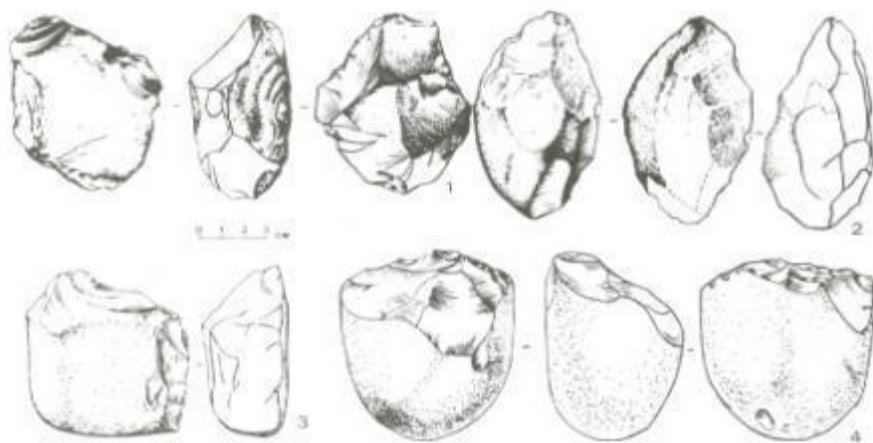
Шәкил 8. Гуручај мәдәнијәти. Әмәк алатләри.

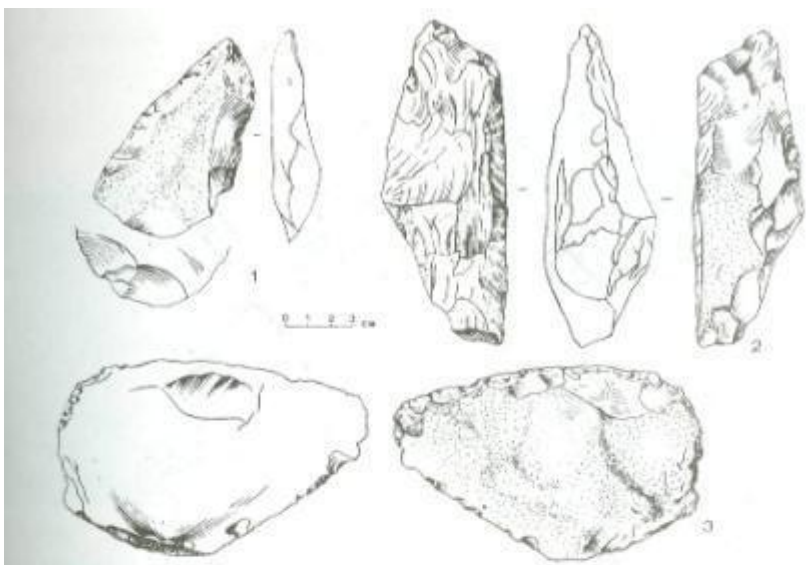
Шәкил 9. Гуручај мәдәнијәти. Әмәк алатләри.

Шөкил 12. Гөдим пшел мәдәнијјәти. Әл чапачағлары.

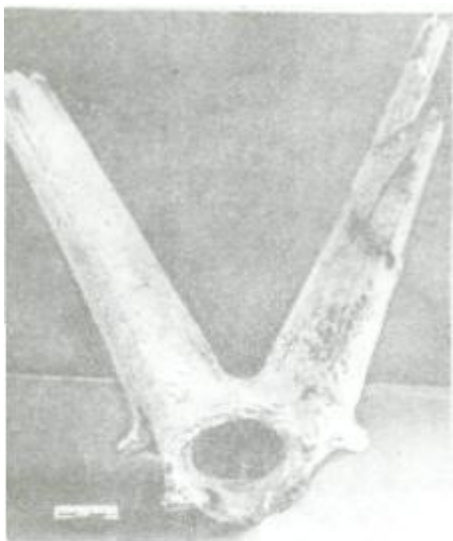
Шөкил 13. Гөдим ашел мәдәнијјәти. Қобуд чапма аләтләри.

Шәкил 14. Орта ашел мәдәнијјәти. Әмәк аләтләри.

Шәкил 15. Орта ашел мәдәнијјәти.
Әмәк аләтләри.

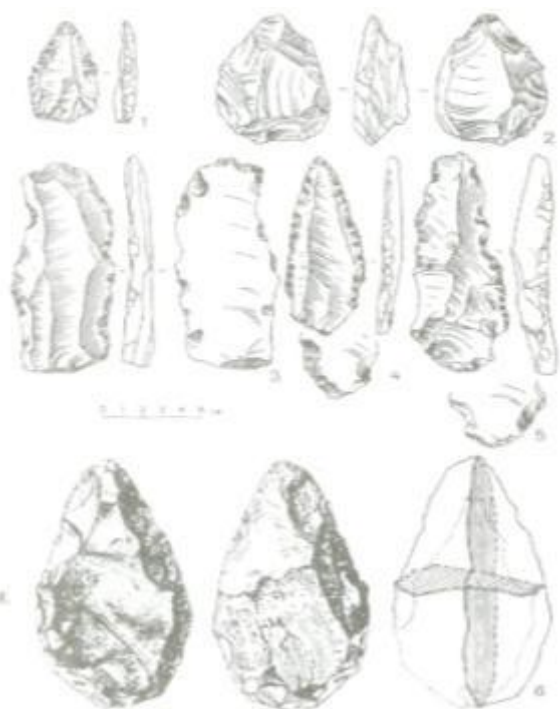
Шокил 16. Орта ашел мөдәнијјәти
Гәдәм тур бујнузу.

Шокил 17. Орта ашел мөдәнијјәти
Мағара зүмсынын

Шокил 18. ССРИ-дә гәдәм инсаннан—Азыхантропун чәвәси

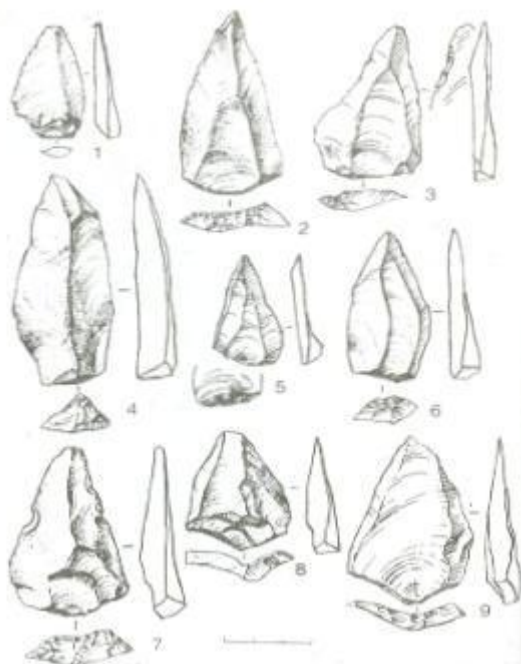

Шекил 23. Мустје магданијоти.
Әмәк алатлари.

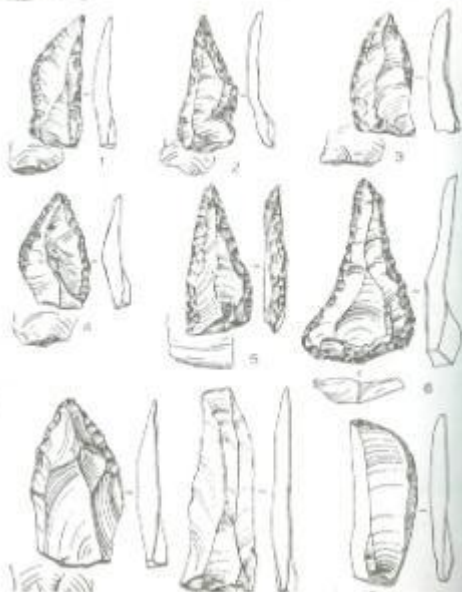

Шекил 24. Таглар мағарасының үмуми көрүнүшү.

Шокил 25. Мустје мэданијети.
Леваллуа и тричлулари,

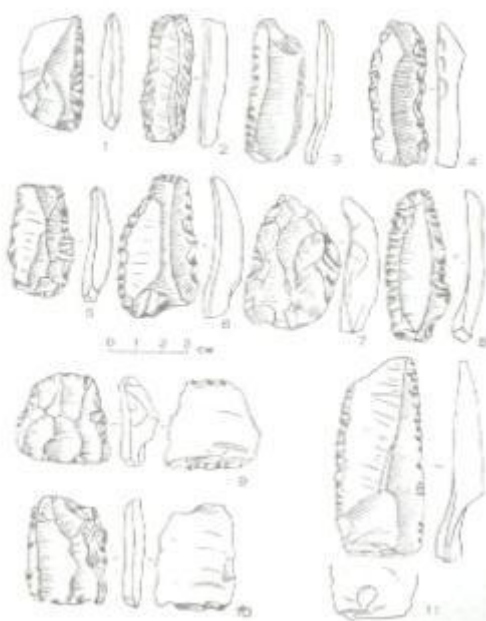
Шокил 26. Мустје мэданијети.
Этик алетлери,

Шакил 27. Мустје моданијјати.
Әмәк алатлари.

Шакил 28. Мустје моданијјати.
Әмәк алатлари.

Шәкил 29. Газма мағарасының үмуми көрүнүшү.

Шәкил 30. Газма мағарасы.
Әмәк алатлары.

Bunu qədim insanlar birlikdə fikirləşmiş, birlikdə fəaliyyət göstərmişdilər. Bu tarixi hadisə 550—650 min il bundan əvvəl baş vermişdir. Qədim insanlar ilk dəfə olaraq təbii odla tanış olmuşdular. Təbii odla tanışlıq qədim insanların həyatında mühüm rol oynamışdır, Lakin qədim azıxantrollar hələ süni yolla od ala bilmirdilər.

Artıq təbii odla tanışlıq qədim insanın inkişafına təkan verdi. Təbii odu düşərgəyə təsadüfən-təsadüfə gətirildilər. Çünki müəyyən vaxt keçdikdən sonra od söndürdü. Yenidən onu bərpa etməyi, alıxdırmağı qədim insan hələ öyrənmə bilməmişdi.

Maraqlıdır ki, qədim insan əmək alətləri hazırlayarkən süni od almaqla çox təsadüfi olaraq tanış olmuşdur.

Ova getmək üçün qədim insanlar Quruçaydan topladıqları bazalt, andezit və çaxmaqdaşlarından əmək alətləri hazırlayırdılar. Biri kobud çapma aləti, digəri isə əl çapacağı düzəldirdi. Növbəti ov üçün lazım ola biləcək alətlər hazırlayarkən, qədim insan qaribə bir hadisənin şahidi oldu. O, iki çaxmaqdaşını bir-birinə vurub, qəlpə qoparmaq istəyərkən qığılcım onu mat qoyur. Bu nə ola bilər? Belə bir hadisə ilk dəfə idi ki, onların diqqətini cəlb edirdi. Hamı bu hadisəni təəccüblə qarşıladı və onun necə baş verməsi səbəbi ilə maraqlandı. Daşları bir-birinə vurdular. Bu dəfə də daşlardan qığılcım qopmağa başladı. Bütün düşərgə sakinlərini bu möcüzəli hadisə düşündürdü. Müəyyən bir vaxtdan sonra odlu qığılcımı quru çör-çöplə yandırdılar. Bu od meşədən gətirilən oda bənzəyirdi. Bəlkə də bu təkamül prosesində qədim insan belə düşünə bilirdi: «Əgər belədirsə, onda biz özümüz nə vaxt istəsək odu əldə edə bilərik və daha soyuqdan əziyyət çəkmərik». Və beləliklə qədim insanlar çaxmaq daşlarını bir-birinə vurdular və gördülər ki, quru çöplər yapmağa başladı. Sonra ilk dəfə yanan çöplər üzərinə quru ağas və digər kollar yığıldılar və iri bir tonqal qalandı. Bunu gören digər insan qrupları çay kənarından Azıx düşərgəsinə toplaşmağa başladılar. İki çaxmaqdaşını bir-birinə zərbə ilə vurmaqla qəlpə qoparan ilk odlu qığılcımın şahidi oldular. Bir neçə dəfə bunu təkrar etdilər. Eynilə həmin hadisə təkrar olundu.

Odlu tanışlıq qədim insanın həyatına yeni uğurlu səhifələr yazdı. Qədim insan böyük bir yeniliyin sahibi olmuşdu. O əsrlər boyu od həsrətində olmuş, onu əldə etmək üçün uzun əziyyətlər çəkmiş, başı çətin müsibətlər görmüşdü. Odun kəşfi ilə əlaqədar olaraq qədim insanların həyatında yeni bir inkişaf mərhələsi başlanmış oldu. Onlar ayazlı-şaxtılı qış aylarında soyuqdan qorunmaq üçün oddan istifadə etmək qərarına gəldilər. Artıq soyuqdan qorunmaq problemini də qədim insanlar odla tanış olduqdan sonra aradan qaldırılmış oldular.

Azıxda aparılan tədqiqatlar zamanı qədim aşel təbəqəsindən bir ocaq lay qeydə alındığı barədə əvvəldə söhbət açmışdıq. Orta aşel dövründə azıx sakinlərinin ovçuluğu genişləndirmələri ilə əlaqədar olaraq ocaqdan geniş istifadə edilməyə başlanır. Aşkar olunmuş ocaq qalıqları bunu əyani surətdə sübut edir.

Qədim Azıx sakinləri torpaqda qazma üsulu ilə süni ocaqlar qururdular. Maraqlıdır ki, orta aşel təbəqəsindən üç ocaq yeri qeydə alınmışdır. Ocaqlardan biri 4 m² sahəni tutur. Ocağın hər tərəfinə yandırılmış ağac gülündən qalın sədd çəkilmişdir. Əi maraqlı cəhət ocağın yanında əhəng daşlarından qurulmuş divar qalığının qeydə alınmasıdır. Divar qalığının hündürlüyü 30 sm-dən bir qədər artıq idi. Bu divarın yanında daha bir kiçik ocaq yeri aşkar olunmuşdur. Ocağın hər iki tərəfi yastı əhəng daşları ilə əhatə edilmişdir.

Orta aşel dövrünə aid olan təbəqədən ocaq yerlərinin aşkar olunması ocağın qədim insanların həyatında mühüm rol oynadığını göstərir.

Maraqlıdır ki, SSRİ ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlardan biri professor V. Lyübinin aşel mədəniyyətinə aid Cənubi Osetiya ərazisindəki Kudaro mağaralarında 1955—1985-ci illərdə apardığı arxeoloji qazıntı işləridir. Nəticədə aşel dövrü adamlarının maddi mədəniyyət qalıqları aşkar olunmuşdur. Kudaro mağara düşərgələrindən tapılmış ol çapacaqları xüsusi maraq doğurmuşdur. Qədim Kudaro sakinlərinin ovçuluq təsərrüfatında əsas yeri mağara ayıları tutmuşdur. Bunu mağaradan tapılmış heyvan sümükləri sübut edir.

Avropa ölkələri ərazisində aparılan tədqiqatlar zamanı qədim və orta aşel mədəniyyətinə aid zəngin arxeoloji abidələr qeydə alınmışdır. Maraqlıdır ki, Avropa ölkələri ərazisində paleolit dövrü üzrə aparılan arxeoloji tədqiqat işlərinin tarixi 100 ildən bir qədər artıqdır. Paleolitşünaslığın tədqiqi tarixində bu ölkələrin ərazisində aşkar olunmuş arxeoloji abidələrin özünəməxsus yeri vardır. Heç də təsadüfi deyildir ki, Fransa ərazisində tapılmış paleolit dövrünün qədim insan məskənləri bu dövrün tədqiqinin təməl daşını qoymuşdur. Məhz ona görə də paleolit dövrünün əsas mədəniyyət ocaqları Fransa ərazisində ilk dəfə tapıldığına görə fransızca adlandırılmışdır. Artıq dünya şöhrəti qazanmış Şel, Aşel, Mustye, Orinyak və başqa arxeoloji mədəniyyət abidələri Fransadakı qədim insan düşərgələrində tapılmışdır. Bu ərazidə aşkar olunmuş qədim insan düşərgələri içərisində Vallone, Terra-Amata, Araqo və Lazaret xüsusi maraq doğurur və aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqları ilə diqqəti cəlb edir.

Vallone qədim insan məskənindən Avropa üçün ən qədim daş dövrünün mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Bu düşərgədən tapılmış maddi mədəniyyət qalıqlarının yaşı milyon ilə bərabərdir. Hələlik Avropada bu tarixə malik ikinci bir abidə qeydə alınmamışdır. Düşərgədən daş məmulatı ilə yanaşı ovlanmış heyvan sümükləri də tapılmışdır.

Fransa ərazisində aşkar olunmuş maraqlı abidələrdən biri də Terra-Amata düşərgəsidir. Düşərgə Fransanın cənub-şərqində olub, Nitsa şəhəri ərazisindədir. Burada arxeoloji tədqiqat işlərini professor A. Lümley aparmışdır. Tədqiqatlar zamanı buradan qədim aşel dövrünə aid çopperlər, çoppinqlər, ol çapacaqları və başqa daş alətlər tapılmışdır. Eyni zamanda ovlanmış heyvanların sümük qalıqları da aşkar edilmişdir. Sümük məmulatı içərisində Merka kərgədani, nəhəng maral, vəhşi öküz və başqa heyvan sümükləri çoxluq təşkil edir.

Terra-Amata düşərgəsindən qədim tikili yeri aşkar olunmuşdur. Professor A. Lümleyin fikrinə görə qədim tikili yerində ibtidai adamlar müvəqqəti yaşamışlar. Və bu sahələrdə əsasən alət hazırlamaqla məşğul olmuşlar. Bunu tikili yerindən aşkar olunmuş çoxlu istehsal tullantıları bir daha sübut edir. Tikili yerlərinin eni 4—6 m, uzunluğu 8—15 metrə yaxın olmuşdur. Tikili yerinin sahəsi daşlarla örtülü olarmış. Müəyyən olunmuşdur ki, tikili yerinin ortasında ocaq yandırılmışdır. Hətta ocağın küləkdən sönməməsi üçün ətrafına daşdan sədd də çəkilmişdir.

Terra-Amata düşərgəsində ən maraqlı tapıntılardan biri paleolit dövrü adamının ayaq izinin mədəni təbəqədə qalmasıdır. Onun ölçülərinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, həmin dövrün adamının boyu 1,56 metr olmuşdur.

Fransanın cənubundakı Araqo mağaralarında aparılan arxeoloji tədqiqat işləri zamanı aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqları da xüsusi maraq doğurur.

Araqo mağaralarından qədim daş dövrünə aid əmək alətləri tapılmışdır. Əmək alətləri arasında əsas yeri çopper, əl çapaçaqları, qaşov tipli alətlər və itiüclular tutur. Bu düşərgələrdən aşkar olunmuş çopperlər klassik üsulda hazırlanmış və tipologiyasına əsasən qədim aşel dövrünə aid edilir. Düşərgədən eyni zamanda ovlanmış heyvanların sümük qırıqları da aşkar olunmuşdur. Bu onu göstərir ki, qədim Araqo sakinlərinin həyatında ovçuluq əsas yer tutmuşdur.

Araqo mağaralarında aparılan arxeoloji tədqiqat işlərinə dünya şöhrəti qazandıran oradan aşkar olunan aktropoloji tapıntılar olmuşdur. Araqo mağaralarından qədim insan çənələri və kəlləsi tapılmışdır. Bu tapıntılar Avropanın ilk sakinlərinə aid olub, qədim aşel dövründə 600—450 min il bundan əvvəl yaşamış qədim Araqo adamlarının sümük qalıqlarıdır. Şəkil 19-da göstərilən çənə Araqo düşərgəsindən aşkar olunmuşdur. Maraqlıdır ki, bu çənə Azıx düşərgəsinin aşel təbəqəsindən tapılmış çənə qalığına oxşayır. Hər iki tapıntı yaş etibarilə bir-birilə müqayisə oluna bilər və qədim insanların antropoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün ən mühüm tapıntılardandır.

Avropa ölkələri ərazisində (AFR, ADR, Fransa, İspaniya, Macarıstan) aparılan elmi axtarışlar zamanı qədim daş dövrünə aid maddi mədəniyyət qalıqları ilə yanaşı antropoloji tapıntılar da aşkar olunmuşdur.

Hazırda Avropa ölkələri və Azərbaycan ərazisində aparılan paleolit problemi üzrə elmi tədqiqat işləri beynəlxalq xarakter almışdır. Çünki bu ölkələrin ərazisində olan paleolit abidələri dünyada elə abidələrdir ki, bu düşərgələrdə təbəqələr tarixi ardıcılıqla yatmış və arxeoloji tapıntıların biri digərini tamamlayır. Bu da qədim insanların həyat tərzini, alət hazırlama texnikasını və o dövrün təbii şəraitini öyrənmək üçün zəngin elmi material verir.

1981-ci il dekabrın 8-də Fransada Parisin İnsan muzeyində təşkil olunmuş «Avropanın ilk sakinləri» adlı sərgi açılmışdır. Sərgidə dünyanın ən qədim insan məskənlərindən aşkar olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri və antropoloji tapıntılar nümayiş olunmuşdu. Sərgidə SSRİ-dən ancaq Azıx paleolit

düşərgəsindən aşkar olunmuş Quruçay mədəniyyətinin, qədim, orta aşel və mustye mədəniyyətlərinin maddi mədəniyyət qalıqları üçün ayrıca guşə ayrılmışdı. Arxeoloji materiallar içərisində azıxantropun alt cənəsi, ən qədim əmək alətləri və başqa arxeoloji tapıntılar xüsusi maraq doğurmuşdu.

Bütün yuxarıda qeyd olunan düşərgələrdə tapılmış zəngin arxeoloji materiallar bəşəriyyətin maddi və mənəvi sərvəti olub daş alətləri hazırlanmasından, ilk ibtidai tikililər yaranmasından, odun kəşf edilməsindən və qədim insanın uzun təkamül yolu keçib formalaşmasından xəbər verir.

Azıx mağarasının dördüncü təbəqəsindən arxeoloji materiallar tapılmamışdır. Bu göstərir ki, Azıx sakinləri bu vaxt mağarada yaşamamışlar. Lakin sonradan, yəni mustye mədəniyyəti dövründə yenidən mağarada yaşamağa başlamış və bu da düşərgənin üçüncü təbəqə materiallarında öz əksini tapmışdır.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, sən aşel — ilk mustye dövrü insanların həyatında mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dövr 120—90 minillikləri əhatə etmişdir. Məhz bu dövrdən başlayaraq qədim insanlar yeni tipli əmək alətləri hazırlamağa başlamışlar. Bu onların inkişafı ilə əlaqədar olaraq meydana çıxmışdır. Artıq əvvəlki dövrlərdə hazırlanmış əmək alətləri — kobud çapma alətləri, əl çapacaqları insanların yepi tələbatını ödəmir və daha mükəmməl, universal əmək alətlərinin hazırlanması əsas məsələ kimi qarşıda durdu. Qədim Azıx sakinləri yeni tələbata uyğun əmək alətləri hazırlamaq üçün çay kənarlarından müxtəlif növ daşları götürüb, təcrübədə yoxlayır və həmin daşlardan əmək alətləri hazırlayırdılar. Bu isə yeni bir dövrün başlanması demək idi. Bu dövr ilk dəfə Fransanın Mustye düşərgəsində müəyyən olunduğuna görə, tapıldığı yerin adı ilə mustye mədəniyyəti adlandırılmışdır. Mustye mədəniyyəti bütün Avropada, Şimali Afrika, Orta Asiya, Yaxın və Orta Şərq ölkələri ərazisində yayılmışdır. Mustye mədəniyyətinin 90 min il bundan əvvəl başı və 35—33 min il əvvəl sona çatması müəyyən edilmişdir.

Mustye mədəniyyəti dövründə qədim insanların bədən quruluşunda, istehsal texnikasında, təsərrüfatında və həyat tərzində böyük dəyişikliklər baş vermişdir.

Mustye dövrünün sakinləri neandertal tipli insanlar olmuşlar. Onlar yaşamaq üçün özlərinə mağaralarda, açıq yaşayış yerlərində və komalarda yer hazırlayırdılar. Neandertal tipli insanlar yaşayış tikililərini, əsasən nəhəng heyvan sümüklərindən və iri qaya daşlarından düzəldirdilər.

Mustye mədəniyyəti dövründə də qədim insanların əsas məşğuliyyəti ovçuluq olmuşdur. Lakin onlar təbiətin hazır nemətlərindən də istifadə etmişlər.

Geoloji qazıntılar zamanı mustye mədəniyyəti dövründə neandertal tipli insanların qəbirləri aşkar olunmuşdur. Demək artıq mustye dövründə neandertal tipli insanların həyatında dəfn mərasimi olmuş və bəzi diki görüşlər artıq onlarda formalaşmağa başlamışdır.

1924-cü ildə Krımın Kiik-Koba mağarasından yaşlı adamın ətraf sümükləri və onun yanında uşaq skeletinin qırıntıları tapılmışdır.

1953-cü ildə Krımın staroselye düşərgəsindən 1 yaş 8 aylıq uşaq skeleti aşkar edilmişdir.

Mustye dövrünün daha maraqlı tapıntılarından biri 1938-ci ildə Özbəkistanın Teşik-Taş mağarasında qeydə alınmışdır.

Bu 8—9 yaşlı neandertal oğlan uşağının kəlləsi və digər sümük qalıqlarından ibarət olmuşdur.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Gürcüstanın sakajiya, Çuruçula, Kudaro, Şimali Qafqazın Barakayevsk və başqa mustye düşərgələrindən də neandertal tipli insanların sümük, kəllə, çənə və dişləri aşkar olunmuşdur.

Neandertal insana aid skelet qalıqları 1949-cu ildə İranın Bisütun mağarasından tapılmışdır.

1950—1960-cı illərdə İraqda olan Şanidar mustye düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində mustye dövrünə aid təbəqədən altı nəfər böyük yaşlı adamın və bir uşağın skeleti tapılmışdır.

Ümumiyyətlə, aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində dünyanın 60-dan çox abidəsindən qədim insan qalıqları tapılıb eyrənilmişdir.

Azərbaycan SSR ərazisində mustye mədəniyyətinə aid olan Azıx mağarasının üçüncü təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində 3 mindən çox daş məmulatı və 6 min fauna qalıqları (heyvan sümükləri) aşkar edilmişdir. Düşərgənin üçüncü təbəqəsindən aşkar olunmuş daş materialının əksəriyyəti çaxmaq və slaneç daşından hazırlanmışdır. Lakin daş məmulatı arasında dəvəgözü daşından hazırlanmış əmək alətləri də qeydə alınmışdır. Bu göstərir ki Azıx düşərgəsində mustye dövrü adamları əmək alətləri hazırlamaqda üstünlüyü çaxmaq və slapeç daşlarına vermişlər. Bu heç də təsadüfi olmamışdır. Qədim adamlar təcrübədə görmüşlər ki, çaxmaq daşından istənilən formada əmək aləti hazırlamaq olur və ondan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə etmək əlverişlidir (şəkil 20—23). Azıx mustye düşərgəsi daş məmulatının elmi təhlili göstərir ki, mağara sakinləri əmək alətlərinin bir hissəsini mağaranın özündə, digər hissəsini isə mağaradan kənarında hazırlamışlar. Eyni zamanda mustye mədəniyyəti dövründə neandertal tipli insanlar Azıx mağarasında daimi yaşamışlar. Maraqlıdır ki, Azıx düşərgəsinin qədim, orta və son aşel dövrlərinə aid olan təbəqələrindən bir ədəd də olsun dəvəgözü daşından hazırlanmış əmək aləti qeydə alınmamışdır. Deməli, azıx adamları dəvəgözü daşı ilə ilk dəfə 90 min il bundan əvvəl tanış olmuş və ondan özləri üçün əmək alətləri hazırlamağa başlamışlar.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək maraqlı olar ki, Azərbaycanın Qarabağ və ağlıq Qarabağ zonalarında çaxmaq daşı daha çox yayılmışdır. Dəvəgözü daşı isə Kəlbəcər rayonu ərazisində və Köyçə gölü ətraflarında daha çoxdur. Mustye dövründə daşdan əmək alətlərin hazırlamaq üçün xammal toplamaqla xüsusi qrup məşğul olurdu. Digər insan qrupu isə mağaralara gətirilmiş çay daşlarından əmək alətləri hazırlayırdı. Ona görə də daimi yaşayış olan düşərgələrdən qazıntılar

zamanı təbii çay daşları ilə birlikdə hazırlanmış əmək alətləri, istehsal tullantıları, qəlpələr, lövhələr və nukluslar aşkar olunurdu.

Maraqlıdır ki, Azıxla əlaqədar bəzi yanlış məlumatlar yazırlar. Azıx mağarasının ikinci ən böyük salonunda olan nəhəng stalaqnat dirək əhəngli suyun qarışığından təbii yolla təxminən 2 milyon il bundan əvvəl əmələ gəlmişdir (şəkil 6). Bütün təbii mağaralarda belə dirəklər və ayrı-ayrı stalaqnat daşlarına rast gəlmək olur. Arxeoloji və geoloji ədəbiyyatlarda mağaraların əmələ gəlmə xüsusiyyətləri şərh olunur və orada stalaqnat dirəklərinin də formalaşmasının təbii yolları ətraflı izah olunur. Lakin bəzi alimlər, xüsusilə arxeologiya və geologiya ilə məşğul olmayan başqa mütəxəssislər Azıx mağarasında təbii yolla əmələ gələn stalaqnat dirəyin yanlış olaraq qadın heykəli olduğunu göstərirlər. Ş. Mkrtyçyan özünün «Dağlıq Qarabağın tarixi və memarlıq abidələri» adlı əsərində qeyd edir ki, guya Azıx mağarasında aşel dövrünə aid erməni qadının heykəli var və onun həтта paltarı da müasir erməni qadınlarının paltarına bənzəyir (Yerevan, 1986). Bu heç bir elmi əsası olmayan cəfəngiyat olmaqla bərabər tarixin əsassız olaraq saxtalaşdırılmasıdır. Belə bir fikir söyləməklə Ş. Mkrtyçyan erməni xalqının tarixini aşel dövründə axtarmağa can atır (350—550 min il bundan əvvəl). Lakin Azıx mağarasında qadına bənzər heykəl yoxdur və bu dirək təbii yolla əmələ gəlmiş stalaqnat dirəkdir. İkincisi də aşel dövründə müasir insanın heç bir yerdə əcdadı yaşamamışdır. Bu dövrdə ancaq pitikantrop, sinantrop tipli ibtidai adamlar yaşamış, heç bir millət və xalq olmamışdır...

Yazıçı Sero Xanzadyan tarixi saxtalaşdırmaqda daha irəli getmişdir. O, Ş. Mkrtyçyanın kitabına rəy yazmışdır (Ermənistan LKGİ «Avanqard» jurnalı 5/1 1986), həmin rəyi s. Xanzadyan ikinci dəfə 1989-cu ilin aprelində Ermənistanda çıxar «Kommunist» qəzetində çap etdirmişdir. Rəydə deyilir ki, guya Azərbaycan alimlərinin Azıx mağarasında apardıqları tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu həqiqətən aşel dövründə yaşamış erməni qadının heykəlidir və geyimi də müasir erməni qadınlarının geyiminə yaxındır. Azərbaycan alimlərinin mağarada apardıqları tədqiqat işləri nəticəsində yazılmış əsərlərdə belə məlumat olmamışdır. Əgər onlar Azərbaycan alimlərinin əsərləri ilə tanış olsaydılar belə yanlış, əsassız fikir söyləməzdilər. Çünki Azərbaycan alimlərinin əsərlərində Azıxın maddi mədəniyyət tapıntıları haqqında geniş məlumat var, o cümlədən, mağaranın ikinci salonunda təbii yolla əmələ gələn stalaqnat dirəklər haqqında da məlumat vardır. Bu təbii prosesdə əhənglə suyun qarışığından əmələ gələn dirəkdir Bu cür elmi əsası olmayan yanlış məlumatları yazarlar dağların, qayaların, stalaktit və stalaqnat dirəklərin əmələgəlmə xüsusiyyətini ya bilmir, ya da bilərəkdən süni yolla tarixi saxtalaşdırırlar. Bu isə xalqda, əsl tarixi və təbii qanunauyğun proseslərin əmələgəlmə xüsusiyyətləri haqqında yanlış fikirlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı Azıx düşərgəsinin mustye mədəniyyətinə aid olan təbəqəsindən çoxlu heyvan sümükləri aşkar edilmişdi. Bu

sümüklər içərisində vəhşi at, ibtidai öküz, vəhşi qulan, Qafqaz maralı, qaban, mağara ayısı, kərgədan və s. heyvanların sümükləri var idi. sümüklərin bəziləri daşlaşmışdır. Digər bir cəhət də maraqlıdır. Aşkar olunmuş sümüklərin əksəriyyəti ocaqda yandırılmışdır. Bu da Azıx sakinlərinin həyatında mustye mədəniyyəti dövründə odun əsas yer tutduğunu göstərir.

Maraqlıdır ki, Azıx mağarasının üçüncü təbəqəsindən 2 ədəd əl çapacağı tapılmışdır. Bu mustye dövrü üçün ən nadir tapıntılardan biridir (şəkil 23).

ULU BABALARIMIZIN MƏSKƏNİ

Hazırda respublikamızın ərazisində mustye mədəniyyətinə aid ən möhtəşəm və zəngin maddi mədəniyyət qalıqlarına malik qədim insan düşərgəsi Tağlar mağarasıdır. Tağlar düşərgəsi Dağlıq Qarabağın ən mənzərəli və səfəli guşələrinin birində olub, hadrut rayonunun Tağlar kəndi yaxınlığında yerləşir (şəkil 24). Mağara ilk dəfə M. Hüseynov tərəfindən 1960-cı ildə qeydə alınmışdır. Burada arxeoloji tədqiqat işləri M. Hüseynov və Ə. Səfərov tərəfindən aparılmışdır. Mağaranın yaxınlığında Tağlar kəndi yerləşir və ona görə də mağaraya kəndin adı verilmişdir. Mağara əhəng daşları içərisində təbii yolla əmələ gəlmişdir. Bir neçə metrlikdən axan Quruçay, Tağlar mağarasında yaşayan qədim insanların həyatında mühüm rol oynamış, məhz bu ərazini özləri üçün daimi məskən seçmişlər.

Tağlar mustye düşərgəsi özünün maddi mədəniyyət qalıqlarına, stratigrafiyasına və yaşayışın uzunmüddətli olmasına görə SSRİ və Yaxın Şərqi abidələri içərisində mühüm yer tutur. Uzun müddət Tağlar mağarasının sirri insanlardan gizli qalmışdır. Tağlar mağarası haqqında müxtəlif rəvayət və əfsanələr var idi. Bəziləri mağaranın ucsuz-bucaqsız olduğunu və bir hissəsinin İran ərazisinə gedib çıxmasını, digərləri isə buranın müqəddəs bir yer olmasını söyləyirdilər. Xüsusilə kənd gəncləri arasında belə bir şayiə yayılmışdı ki, guya bir çobanın iti mağaraya girmiş və həmin it gedib Şuşadan çıxmışdır. Yerli əhali bu ərazilərdə qoyun otarkən ehtiyatla hərəkət edər və sürünün mağaraya yaxınlaşmasına imkan verməzdilər. Onlar belə hesab edirdilər ki, sürü mağaraya girərsə, onu geri qaytarmaq çətin ola bilər.

Əlbəttə, arxeoloq alimlər hər hansı ərazidə elmi kəşfiyyat işləri apararkən qabaqcadan yerli əhali ilə söhbət edir, adamların fikirlərini dinləyir və həmin fikirləri elmi süzgəcdən keçirirlər. İlk baxışdan belə müəyyən etmək olur ki, yerli əhalinin uzaq keçmişimiz haqqında, onun maddi mədəniyyəti, ibtidai insanların məşguliyyəti və yaşayış tərzini haqqında yanlış və uydurma fikirlərdən başqa heç bir məlumatı yoxdur. Ancaq elmi axtarışlar aparılması nəticəsində bu yanlış fikirlərə son qoyulur.

Artıq arxeoloqlar Tağlar mağarası haqqında müəyyən məlumat əldə etmiş və burada aparılacaq arxeoloji kəşfiyyat işlərinin planı hazırlanmış, Azərbaycan SSR EA Tarix institutunun elmi şurasında bəyənilmişdi.

Arxeoloji ekspedisiyanın üzvləri Tağlar mağarasında arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmaq üçün yola düşdülər. Bütün yol boyu hamı mağara haqqında düşünür və hansı möcüzələrlə rastlaşacaqları barədə fikirləşirdilər.

Ana torpaq öz sirrini heç də asanlıqla açmır. Onun sirlərini öyrənmək istəyən hər bir şəxs geniş biliyə malik olmalı və Fərhad kimi gülüng çalmalı, dağları, qayaları yarmağı bacarmalıdır. Öz alın təri ilə keçmişin yadigarlarını axtarmaq üçün əzəmətli diyarımızı qarış-qarış gəzməlidir.

1953-cü ilin yaz fəslı idi. Hər tərəf yamyaşıl idi. Tağlar mağarası nə onun ətrafı sıx meşəliklə örtülüdür. Quruçay dərəsindən axan çayın şırıltısı ətrafa yayılırdı. Doğrudan da, elə bil möcüzə aləmindəydik. Əvvəlcə ekspedisiya üzvləri Tuğ çökəkliyini, Quruçay dərəsini müşahidə etdilər. Sonra isə Tağlar mağarasına getdik. İlk müşahidələrdən məlum oldu ki, mağara iki böyük salondan ibarətdir. Şərq salonu torpaq çöküntüsündən, qərb salonu isə tamamilə qaya döşəməsindən ibarət idi. İlk baxışdan müəyyən etmək olurdu ki, qədim mustye adamları ancaq şərq salonunda yaşamışlar, çünki buraya günəş şüaları yaxşı düşürdü və torpaq çöküntüsü ilə dolu idi. Lakin dəqiq məlumatı ancaq arxeoloji kəşfiyyat qazıntısı apardıqdan sonra söyləmək olardı.

Tağlar mağarasında ilkin arxeoloji kəşfiyyat qazıntı işlərinə başlamaq lazım idi. Əvvəlcə mağaranın fotosəkli çəkildi, plan hazırlandı və arxeoloji kəşfiyyat aparılacaq sahə müəyyən olundu. Həmçinin bütün torpaq sahəsi ayrı-ayrı kvadratlara bölündü.

Beləliklə Tağlar mağarasında ilkin arxeoloji tədqiqat işləri başlandı.

Qazıntı işləri olduqca diqqətlə aparılırdı. Mağaranın birinci təbəqəsindən eneolit, tunc dövrlərinə və orta əsrlərə aid gil qab qırıqları aşkar olundu. Çöküntünün 15—20 sm dərinliyində qazıntı işləri davam edirdi. Torpağın rəngi getdikcə dəyişirdi. Yeni bir arxeoloji təbəqənin izləri görünməkdə idi. Bir neçə daş alət diqqəti cəlb etdi. Nəzərəçarpan hər şey diqqətlə nəzərdən keçirilirdi. Birdən bir neçə daş alət diqqəti cəlb etdi. Daşları nəzərdən keçirdik. Onların üzərindəki olan dişəklər daha maraqlı idi və müəyyən etmək olurdu ki, əmək alətləri qədim insanlar tərəfindən hazırlanmışdır. Alətlərin işlənmə texnikası və tipologiyasına görə mustye mədəniyyəti dövründə hazırlanmasını söyləmək olardı. Deməli, Tağlar mağarasının ikinci təbəqəsində qədim insanlar mustye mədəniyyəti dövründə yaşamışlar. Tapılmış əmək alətləri levallua və mustye itiuciusundan ibarət idi. Tağlar mağarasının ilk qaranquşu olan bu 2 ədəd itiuculu, daha yeni tapıntılar olacağı barədə ümidləri artırırırdı. İş davam edirdi. Az sonra onlarla əmək aləti və heyvan sümükləri aşkar olundu. Arxeoloji kəşfiyyat qazıntısı çöküntünün dərininə getdikcə maddi mədəniyyət qalıqlarının sayı artmaqda davam edirdi.

Bir neçə gün bundan əvvəl heç kəs güman edə bilməzdi ki, Tağlar mağarasından bu qədər zəngin maddi mədəniyyət qalıqları aşkar ediləcək, Tağların arxeoloji materialları dünyaya səs salacaqdır...

Tağlarda aparılan ilk kəşfiyyat qazıntısının nəticələri olduqca sevindirici oldu. İlk dəfə olaraq müəyyən olundu ki, Tağlar mağarasında qədim insanlar mustye mədəniyyəti dövründə yaşamışlar. İlk arxeoloji kəşfiyyat qazıntısı zaman aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqları gələcəkdə burada aparılacaq arxeoloji qazıntı işləri üçün zəmin yaratmış oldu. 1963-cü ildən bu günə kimi Tağlar mustye düşərgəsində arxeoloji qazıntı işləri davam etdirilir. Arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində düşərgədən 6 mindən artıq daş məmulatı və 10 mindən çox qədim insanların ovladıqları heyvanların sümükləri aşkar olunmuşdur.

Daş məmulatı içərisində əmək alətləri, istehsal tullantıları və nüvələr əsas yer tutur. Daş məmulatının elmi təhlili göstərir ki, Tağlar mağarasının qədim sakinləri əmək alətlərini əsasən düşərgədə hazırlamışlar. Əmək alətləri içərisində əsas yeri levallua və mustye itiucluları tutur. Bütün Zaqafqaziya və Yaxın Şərq abidələri içərisində Tağlar mustye düşərgəsi yeganə abidədir və buradan tapılan əmək alətləri olduqca zəngin tarixə malikdir (şəkil 25).

Düşərgənin çöküntülərində 6 mədəni təbəqə qeydə alınmışdır. Birinci təbəqədən orta əsrlər, tunc və eneolit dövrlərinə aid gil qab qırıqları tapılmışdır. İkinci və bütün aşağı təbəqələrdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı mustye mədəniyyətinə aid maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Maraqlıdır ki, Tağlar mağara düşərgəsindən aşkar olunmuş əmək alətlərinin əksəriyyəti çaxmaq daşından hazırlanmışdır.

Çaxmaq daşları bir neçə rənglidir. Bu da xüsusi maraq doğurur. Onların içərisində qırmızı, sarı, yaşıl və başqa rənglilər vardır. Əmək alətləri içərisində əsas yeri itiuclu və qaşov tipli alətlər tutur. Daş alətləri içərisində tək-tək bıçaq, kəsici, biz, dişli və gözlü alətlər də qeydə alınmışdır (şəkil 25—28).

Tağlar mustye düşərgəsi daş məmulatının texniki-tipoloji tədqiq zamanı paleolit dövrü üçün Tağlar əmək alətləri adı verilmişdir. Həmin alətlər olduqca zərif hazırlanmış və bir neçə işlək malik olan əmək alətlərindən ibarətdir. Maraqlı ki, Azıx paleolit düşərgəsinin üçüncü təbəqəsinin daş alətləri içərisində də bir neçə ədəd Tağlar tipli əmək alətləri qeydə alınmışdır.

Tağlar mağarasının mədəni təbəqələrindən eyni zamanda çoxlu ovlanmış heyvan sümükləri də aşkar olunmuşdur. Bu göstərir ki, mustye mədəniyyəti dövründə Tağlar mağarasında yaşayan qədim insanların əsas fəaliyyəti ovçuluq olmuşdur. Sümüklər çox çapıldığından əksəriyyətinin hansı heyvan növünə aid olmasını təyin etmək qeyri-mümkündür. Təyin olunanlar isə ancaq ayrı-ayrı çənə və dişlərdən ibarətdir. Sümük məmulatının təyinatı ilə professor D. Hacıyev məşğul olmuşdur. Sümüklər arasında maral, mağara ayısı, ibtidai at sümüklərinin qırıqları çoxdur.

Tağlar mağarasında çoxlu ocaq layları aşkar olunmuşdur. Bu göstərir ki, qədim insanların həyatında ocaq mühüm yer tutmuşdur. Çünki sümük məmulatının əksəriyyəti ocaqda yandırılmışdır.

Tağlar mustye düşərgəsi SSRİ ərazisində yeganə abidədir ki, burada əmək alətlərinin uzunmüddətli inkişafını və yeni-əmək alətlərinin meydana gəlməsi xüsusiyyətlərini izləmək və aydınlaşdırmaq mümkün olur. Əmək alətləri öz-özlüyündə inkişaf edə bilməzdi. Bu inkişaf insanların özünün təkamülünün təzahürü idi. Məhz ona görə də əmək alətlərinin inkişaf tarixi insan cəmiyyətinin, insanın özünün inkişaf tarixi deməkdir.

Tağlar mustye düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar respublikamızın ərazisində mustye mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğunu göstərdi.

Azıx paleolit düşərgəsində aparılan elmi tədqiqat işləri Azərbaycan ərazisində ibtidai insanların uzun müddət yaşadıklarını göstərirdisə, Tağlar mustye düşərgəsindəki arxeoloji tədqiqatlar neandertal tipli adamların inkişaf edib, müasir insanların ulu əcdadlarının bu ərazidə yaşayıb formalaşmasını bir daha elmi əsaslarla təsdiq etdi.

Düşərgədə kompleks şəkildə elmi tədqiqat işləri aparılmışdır. Burada arxeoloqlarla yanaşı, paleontoloqlar, paleogeoloqlar, paleocoğrafiyaçılar, paleobotaniklər və başqa elm sahəsinin mütəxəssisləri də işləmişlər. Bu tədqiqatlar nəticəsində düşərgə ətrafının və qonşu ərazilərin erkən Xvalın əsrindəki təbii iqlim şəraiti bərpa edilmişdir. Həmin dövrdə Kiçik Qafqazın cənub-şərq hissəsində bütün müasir landşaft qurşaqları mövcud olmuşdur. Lakin onların sərhədləri indikindən alçaqda, dəniz səviyyəsindən 800—1000 m yüksəkdə yerləşmişdir. Bu da qeyd olunan dövrdə iqlimin çox soyuq olması ilə əlaqədardır. Ərazinin iqlimi istiləşmə və soyuqlaşma istiqamətində inkişaf etmişdir. İqlimin bu ümumi inkişafı fonunda üç nisbi istiləşmə fazası: birinci—64—63 min il, ikincisi—58 min il, üçüncüsü 50 min il müəyyən olunur. Bu Qərbi Avropanın Vyurm buzlaşma dövründə qeydə alınmış broyurun, odderade və moyershofd isti fazaları ilə müqayisə olunur. Düşərgənin kompleks tədqiqi ilə M. Hüseynov, D. Hacıyev, Ə. Məmmədov, Ə. Səfərov, N. Şirinov, A. Veliçko, S. Əliyev, M. Süleymanov və başqa alimlər məşğul olmuşlar.

Arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində Tağlar mustye düşərgəsində qədim insanların 90 min il bundan əvvəldən 35 min ilə qədər yaşadıkları müəyyən olunmuşdur. Eyni zamanda bütün Yaxın Şərq ərazisində Tağlar düşərgəsinin əsas mədəniyyət mərkəzi olması və Tağlarda hazırlanmış əmək alətlərinin hələ mustye mədəniyyəti dövründə Yaxın Şərq ölkələri ərazisinə yayılması aydın olmuşdur.

Güman etmək olar ki, Azərbaycan ərazisində Tağlar kimi daha yeni bir abidənin olması mümkündür. Bunun üçün respublikamızın bütün zonalarında paleolit problemi üzrə arxeoloji kəşfiyyat işləri aparılmalıdır.

Hazırda Qarabağ silsiləsinin cənub-şərq ətəklərində yuxarıda qeyd olunan qədim insan düşərgələri ilə yanaşı tunc dövrünün Qaraköpəktəpə, Günəştəpə,

Meynətəpə, Kültəpə kimi bir sıra nadir və çoxtəbəqəli yaşayış düşərgələri aşkar olunmuşdur. Bu bir daha göstərir ki, hələ ən qədim zamanlardan bu vaxta kimi bu ərazidə insanların yaşaması üçün əlverişli şərait olmuşdur.

Mustye dövrü üzrə Yaxın Şərq ölkələri ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqat işləri xüsusi maraq doğurur. Çünki Tağlarda aşkar olunmuş əmək alətlərindən qeyd olunan ərazidə də tapılmışdır.

Bu baxımdan İran ərazisində aparılan tədqiqat işləri nəticəsində paleolit dövrünə aid maraqlı və zəngin tarixi abidələr tapılmışdır.

İran ərazisində paleolit dövrünə aid ilk tapıntılar geoloq Braunun adı ilə bağlıdır. O ilk dəfə olaraq Neyriz gölü ətrafında mustye mədəniyyətinə aid daş alətlər aşkar etmişdir. Bu tapıntıdan 16 il sonra antropoloq Kun, İran ərazisində olan mağaralarda arxeoloji tədqiqat işləri aparmışdır.

1949—1951-ci illərdə Kunun rəhbərlik etdiyi arxeoloji ekspedisiya İranın Bisutun, hunuk və Tamtama mağaralarında elmi tədqiqat işləri aparmışdır.

Bisutun mağarasında aparılan arxeoloji tədqiqat işləri xüsusilə mühüm elmi əhəmiyyətə malik olmuş və geniş elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir. Elmi axtarışlar zamanı Bisutun mağarasında mustye düşərgəsi olması müəyyən edilmiş və mustye mədəniyyətinə aid çoxlu əmək alətləri aşkar olunmuşdur. Bisutun mağarasından tapılmış maddi mədəniyyət qalıqları əsasında Yaxın Şərqin paleolit mədəniyyəti haqqında ən yeni elmi məlumatlar toplanmışdır. Mağarada mustye adamlarının yaşayış məskəni olmuş və onlar bu düşərgədə uzun müddət yaşamışlar.

1950-ci ildə Fildin rəhbərlik etdiyi arxeoloji ekspedisiya İran ərazisində axtarış işləri aparmış, Lurestan və hore-mabad ətraflarında paleolit mədəniyyətinə aid daş alətlər aşkar etmişdir.

1963—1965-ci illərdə haelin rəhbərlik etdiyi arxeoloji ekspedisiya horemabad çökəkliyində elmi axtarış işləri aparmış və 20-yə yaxın paleolit abidəsi aşkar etmişdir.

1970-ci illərdə ingilis arxeoloqu Mak Berni, İran ərazisində geniş arxeoloji axtarış işləri aparmış, Mazandaran və Zaqros ərazisində apardığı tədqiqat işləri nəticəsində mustye mədəniyyətinə aid düşərgələr tapmışdır.

İran ərazisində ən möhtəşəm abidələrdən biri Bisütun mağarasıdır. Yuxarıda deyildiyi kimi burada arxeoloji qazıntı işlərini antropoloq Kun aparmışdır. Mağara olduqca əlverişli bir yerdə yerləşmişdir. Burada qədim insanların yaşaması və ovçuluqla məşğul olmaları üçün hər cür təbii şərait olmuşdur. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı düşərgənin çöküntülərində 7 təbəqə qeydə alınmışdır. Arxeoloji tədqiqatlar, mağarada mustye dövründə qədim insanların yaşamasını və əsasən ovçuluqla məşğul olmalarını göstərirdi.

Bisütun mağarasından aşkar olunmuş arxeoloji materiallar yaxşı tədqiq edilmiş və çap olunmuşdur. Düşərgədən toplanmış daş məmulatı içərisində əsas

yeri itiucular, bıçaq tipli alətlər və lövhəvari qəlpələr tutur. Daş məmulatı arasında 114 ədəd qaşov tipli alətlər qeydə alınmışdır.

Bisütun mustye düşərgəsinin itiuculu alətləri xüsusi maraq doğurur. Bunlar olduqca zərif hazırlanmışdır. Bisütundan aşkar olunmuş mustye və levallua itiucuları Tağlar mustye düşərgəsindən tapılmış itiucularla eynilik təşkil edir.

Maraqlıdır ki, Bisütun mağara düşərgəsindən neandertal adamının sümükləri və dişi tapılmışdır.

Tamtama mağarasında da arxeoloji tədqiqat işlərini Kun aparmışdır. Tamtama mağarası İran ərazisində olub, Rezaye gölündən 20 km şimalda yerləşir. Mağara dəniz səviyyəsindən 1700 metr yüksəklikdədir. Çöküntünün ümumi qalınlığı 2,5 metrə bərabərdir. Mağaradan 24 ədəd daş məmulatı və fauna qalıqları aşkar olunmuşdur. Arxeoloji materialların elmi təhlili zamanı məlum olmuşdur ki, mağarada qədim insanlar mustye mədəniyyəti dövründə yaşamışlar. Düşərgədən toplanmış sümük qalıqları qədim mağara sakinlərinin ovçuluqla məşğul olmalarını göstərir. Fauna qalıqları içərisində əsas yeri maral, öküz və at sümükləri tutur.

Tamtama mağarasından neandertal adamının bud sümüyünün qırığı tapılmışdır.

İran ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı paleolit dövrünə aid daha bir sıra qiymətli abidələr aşkar edilmiş və tədqiq olunmuşdur.

İraq ərazisində də aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində zəngin elmi materiallar əldə edilmişdir.

İraq ərazisində paleolit dövrünə aid əmək alətləri ilk dəfə 1925-ci ildə Fild tərəfindən aşkar edilmiş, 1950-ci illərə kimi bu ərazidən paleolit dövrünə aid yerüstü materiallar toplanmışdır.

1928-ci ildə arxeoloq harrod Süleymaniyyə yaxınlığında yerləşən Həzər-Mərd mağarasında arxeoloji qazıntı işləri aparmışdır. Mağaranın çöküntüsündə 3 təbəqə qeydə alınmışdır. Qazıntılar zamanı çaxmaq daşından hazırlanmış əmək alətləri tapılmışdır. Bu mədəniyyət nümunələri mustye dövrünə aiddir. Əmək alətləri içərisində əsas yeri itiucular və qaşov tipli alətlər tutur.

İraqın paleolit abidələrinə dünya şöhrəti qazandıran Şanidar mustye düşərgəsi olmuşdur. Şanidar mağarası həzər-Mərddən 150 km şimal-qərbdə yerləşir. Abidə dəniz səviyyəsindən 731 m yüksəklikdə, Böyük Zab çayından isə 365 m hündürlükdə yerləşir.

Şanidar mağarasında arxeoloji tədqiqat işlərini 1951—1960-cı illərdə amerikalı alim, Kolumbiya Universitetinin əməkdaşı soleski aparmışdır. Mağara mənzərəli bir dərədə yerləşir. Şanidar mağarasında qazıntının ümumi sahəsi 578 m²-dir. Çöküntünün ümumi qalınlığı 14 metrə çatır. Düşərgənin çöküntülərində 4 mədəni təbəqə qeydə alınmışdır.

Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Şanidar mağarasından da çoxlu maddi mədəniyyət qalıqları tapılmışdır. Aşkar olunmuş daş məmulatı Yaxın Şərq üçün

xarakterik olan lövhə və qəlpələr üzərində hazırlanmışdır. Əmək alətləri içərisində itiüclular və qaşov tipli alətlər çoxluq təşkil edir.

İtiüclu alətlər öz işlənmə texnikasına görə Həzər-Mərd və Bisütun mağaralarından tapılmış itiüclulara daha çox yaxındır. İtiücluların əksəriyyəti düz, enli lövhələr üzərində hazırlanmışdır. Lakin Şanidar mağarası materialları arasında olan ikiiağızlı qaşov və limas tipli əmək alətləri Asiya abidələri üçün xarakterik deyildir. Lövhə və qəlpələr üzərində hazırlanmış əmək alətlərinin çoxu, azca dişəklənmişdir.

Şanidar düşərgəsində arxeoloji tədqiqat işləri aparən soleskinin müəyyən etdiyinə görə mağarada qədim insanlar 100 min il bundan əvvəldən 40 min il əvvələ kimi yaşamışlar.

Düşərgədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 9 neandertal insanın sümük qalıqları kəllə və skelet tapılmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, mağara tavanının uçması nəticəsində mustye adamları burada həlak olmuşlar. Aşkar olunmuş antropoloji tapıntılar Şanidar mağarasına dünya şöhrəti qazandırmışdır.

Şanidar mustye düşərgəsindən tapılmış əmək alətlərinə oxşar alətlər Tağlar mağarasından da aşkar olunmuşdur.

Yaxın Şərqi ölkələri ərazisində öz sirlərini gizli saxlayan tarixi abidələr və düşərgələr çoxdur. Gələcəkdə aparılacaq elmi axtarışlar bu abidələrin qədim sirlərini insanlara açacaqdır.

AXTARIŞLAR SORAĞINDA

- Paleolit dövrü ilə məşğul olan arxeoloqları Naxçıvan ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmaq və bu diyarda qədim insan məskənlərinin olub-olmamasını müəyyən etmək çoxdan idi ki, düşündürürdü. Nəhayət, 1983-cü ilin iyul ayında paleolit arxeoloji ekspedisiyası Naxçıvan ərazisində elmi tədqiqat işləri aparmaq üçün səfərə çıxdı. Bu vaxta qədər Naxçıvan diyarında tunc dövrü üzrə tədqiqat işləri aparılmış və çox qiymətli abidələr (Kültəpə, Xaraba-Gilan və s.) aşkara çıxarılmışdı. Lakin paleolit dövrü üzrə axtarış işləri aparılmamışdı, daş dövrü üzrə axtarış işləri aparılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Tarixin tunc, antik və orta əsrlər dövrlərinə aid abidələrlə Naxçıvan ərazisi olduqca zəngindir.

Respublikamızın ərazisində yeni qədim insan düşərgələrinin aşkara çıxarılması və paleolit abidələrinin yayılma xəritəsini öyrənmək məqsədilə Naxçıvan ərazisində kəşfiyyat işlərinə Ordubad rayonu ərazisindən başlandı.

Kiçik Qafqazda karst mağaralarının yayıldığı rayonlardan biri də Naxçıvan MSSR ərazisidir. Bu ərazi öz təbii şəraitinə görə respublikamızın başqa yerlərindən kəskin surətdə fərqlənir. Məhz bu fərq özünü karst relyef formalarında göstərir. Ərazidə müşahidə edilən mağaraları müasir təbii şəraitin deyil, vaxtilə burada mövcud olmuş əlverişli iqlim şəraitinin təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Məlum olmuşdur ki, Naxçıvan MSSR ərazisi paleogen dövrün (üçüncü dövr) sonundan

başlayaraq intensiv tektonik qalxma hərəkətlərinə və dağəmələgəlmə proseslərinə məruz qalıb, miosenin axırlarından isə birdəfəlik dəniz sularından azad olmuşdur. Bu dövrdən başlayaraq başqa ekzogen relyef əmələgətirici proseslərlə yanaşı karst prosesləri də əlverişli iqlim şəraitində inkişaf etmişdir.

Naxçıvan MSSR ərazisində karstlaşma üçün əlverişli süxurlar əsasən perm (paleozoy) yaşlı əhəngdaşı və təbaşirə (mezozoy) məxsus dolomit və dolomitləşmiş əhənk daşlarından ibarətdir. Eyni zamanda Naxçıvan ərazisinin elə sahələri vardır ki, orada karstlaşma prosesi olmamışdır.

Arxeoloji ədəbiyyatdan məlum olduğu kimi ibtidai adamlar daş dövründə karst mağaralarında yaşamışlar. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, harada karst mağarası varsa, deməli, orada daş dövrü adamı yaşamışdır. Əsla yox. Aparılan arxeoloji tədqiqat işləri də yuxarıda qeyd edilən sonuncu fikri təsdiq edir. Paleolit dövrü adamları ancaq elə karst mağaralarında yaşamışlar ki, orada yaşayış üçün əlverişli şərait olsun. Bunun üçün əsas şərtlərdən: mağaranın içərisinin quru olması, mağaranın çay yatağına yaxın yerdə yerləşməsi, mağara salonuna günəş şualarının əlverişli düşməsi və s. olması idi.

Naxçıvan MSSR ərazisində karst mağaralarının ən geniş yayıldığı sahə Ordubad rayonudur. Ordubad şəhərində orta əsrlərə məxsus tarix və memarlıq abidələri vardır. Ordubad rayonunun ən mənzərəli və səfali kəndlərindən biri Kilit kəndidir. Bu kəndin ətrafı karst mağaraları ilə zəngindir. Yerli əhali kəndin yaxınlığında olan mağaralar haqqında müxtəlif rəvayətlər danışır. Ən möhtəşəm mağaraya Kilit mağarası deyirlər. Mağara Ordubad rayonu ərazisində olub, Kilit kəndindən 6 km şimal-şərqdə, Araz çayının sol sahilində yerləşir.

Kilit mağarasını hər tərəfdən sıldırım qayalar əhatə edir. Oraya qalxmaq olduqca çətinliklidir. Araz çayının bir neçə metrliyindən (çayın sol sahilində) Bakı—Noraşen dəmir yolu keçir. Dəmir yolunu keçdikdən sonra bir neçə metrlikdən dağlar başlanır. Kilit mağarası isə dağların ən yüksək zirvəsindədir. Sıldırım qayalarla yavaş-yavaş mağaraya qalxmağa başladım. Olduqca ehtiyatla qalxmaq lazım idi, çünki sıldırım qayalar və qaya qırıntıları sürüşkən idi. Nəhayət, mağaraya qalxdım. Mağaranın qabaq hissəsində kiçik bir sahə var idi. Uzunluğu 15 metr, eni 6 metrdir. Qalan sahələr isə nəhəng qayalardan və uçurumlardan ibarətdir. Kilit mağarasının giriş yolu olduqca dardır. Mağaranın tavanından düşmüş iri qaya daşları giriş yolunu tutmuşdur. Çətinliklə də olsa giriş yolu ilə 10—15 metr sürünərək nəhəng bir salona daxil olduq. Salonun uzunluğu 35 metr, eni 15—18 metr olardı. Salonun hündürlüyü isə 20—25 metrə çatırdı. Aydın oldu ki, mağaranın bir neçə girintili-çıxıntılı yerləri vardır. Salonun içərisi və giriş yolu tamamilə quru idi. Güman etmək olardı ki, burada qədim insan düşərgəsi olmuşdur.

Kilit mağarasını əhatə edən sıldırım qayalarda və cılpaq dağlarda heç bir bitki və ağac örtüyü yoxdur. Ətraflarda bir neçə kiçik karst mağaraları vardır.

Lakin onların içərisində torpaq çöküntüsü yoxdur. Mağaraların döşəməsi çılpaq qayalardan ibarətdir.

Paleolit arxeoloji ekspedisiyası İliç rayonu ərazisində də arxeoloji kəşfiyyat işləri apardı. Burada ən yaxşı elmi nəticə Tənənəm kəndi yaxınlığından tapıldı. Kəndin yaxınlığındakı qazma dərəsində aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı bir mağara qeydə alındı. Mağaraya Qazma mağarası adı verildi. İliç rayonu ərazisində, Tənənəm kəndindən 3 km cənub-şərqdə yerləşən bu mağara tunel formalı olub, karst mağarasıdır. Mağara torpaq çöküntüsü ilə örtülmüşdür. Giriş hissədə mağaranın eni 8 metr, hündürlüyü 2—3 metrə çatır. Bir neçə metr içəriyə getdikdən sonra giriş yolu daralır və mağaranın salonu başlanır. Mağara bir salondan ibarətdir (şəkil 29). İlk baxışda müəyyən etmək olur ki, burada ibtidai insanlar yaşamışlar. Bunun elmi əsaslarla sübutu üçün arxeoloji qazıntı işləri aparılmalı idi. Mağaranın fotosəklili və planı çəkildi. Sonra çöküntü olan sahələr ayrı-ayrı kvadratlara bölündü. Bundan sonra Qazma mağarasında arxeoloji kəşfiyyat qazıntısına başlandı. Mağaranın tədqiq olunan sahəsində 4 mədəni təbəqə qeydə alındı. Düşərgənin birinci təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı eneolit dövrünə, yəni 5—6 min il bundan əvvəllərə aid saxsı qab qırıqları aşkar olundu. İkinci təbəqədə aparılan tədqiqatlar zamanı isə bir ədəd mezolit-neolit dövrlərinə aid daş alət qeydə alındı. Mağaranın III təbəqəsindən çoxlu sümük qırıqları aşkar olundu. Dördüncü təbəqədən isə fauna qalıqları və daş dövrünə aid 8 ədəd əmək alətləri qeydə alındı.

Qazma mağarasından aşkar olunmuş sümük məmulatının təyinatı ilə professor D. Hacıyev məşğul olmuşdur. Düşərgənin aşağı təbəqələrindən keçi, porsuq, ibtidai öküz, pleystosen eşşəyi, quş sümükləri və kiçik gəmirici sümüklər qeydə alınmışdır. Çapılıb doğranmış sümüklər içərisində ayrı-ayrı çənə və dişlər əsasında fauna qalıqlarının növləri təyin olunmuşdur. Maraqlıdır ki, kiçik tədqiqat sahəsindən 150-dən çox sümük qırıqları tapılmışdır. Düşərgənin dördüncü təbəqəsində fauna qalıqlarının daha çox olması göstərir ki, o dövrdə ibtidai insanların həyatında ovçuluq təsərrüfatı əsas rol oynamışdır.

Qazma mağarasından 1983-cü ilin yay fəslində aşkar olunmuş daş alətlərinin hazırlanma texnikası, tipologiyası əsasında burada qədim insanların mustye mədəniyyəti dövründə yaşadıklarını söyləmək mümkün olmuşdur.

1987—1989-cu illərdə Ə. Səforovun rəhbərliyi ilə Qazma mustye düşərgəsində daha geniş sahədə arxeoloji qazıntı işləri aparıldı və nəticədə zəngin maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olundu. Arxeoloji tapıntılar arasında əsas yeri daş məmulatı və fauna qalıqları tuturdu. Düşərgədə tapılmış əmək alətlərinin dəvəgözü daşından hazırlandığı müəyyən edildi. Əmək alətləri əsasən qaşov tipli alətlərdən və itiuclulardan ibarət idi. Alətlər itiləyici dişəklə dişəklənmişdi (şəkil 30). Daş məmulatı içərisində istehsal tullantılarının da qeydə alınması sübut edirdi ki, düşərgədə qədim insanlar əmək alətlərinin bir qismini özləri hazırlamışlar.

Qazma mağarasından çoxlu sümük qalıqlarının tapılması göstərir ki, mustye mədəniyyəti dövründə Qazma sakinlərinin həyatında ovçuluq xüsusi yer tutmuşdur. 1987-ci ilin tədqiqat mövsümündə düşərgənin çöküntülərində 6 mədəni təbəqə qeydə alınmışdı. Maraqlıdır ki, mağaranın altıncı təbəqəsindən bir ocaq layının aşkar edilməsi qədim mağara sakinlərinin ocaqdan istifadə etdiklərini göstərirdi.

Naxçıvan MSSR ərazisində ilk dəfə olaraq sənədləşdirilmiş belə bir abidənin qeydə alınub tədqiq olunması Azərbaycan ərazisində neandertal tipli insanların daha geniş ərazidə yaşadıklarını bir daha sübut edir.

Qazma mağarası Naxçıvan MSSR ərazisində mustye mədəniyyətinə aid tapılmış ilk qədim insan düşərgəsidir. Əgər bu vaxta qədər Naxçıvan ərazisində insanların yaşaması 5—6 min il bundan əvvəllərə aid edilirdisə, yeni tapıntı bu ərazidə qədim insanların hələ 55—60 min il bundan əvvəl yaşadıklarını, eyni zamanda hələ paleolit dövründə Naxçıvan ərazisində qədim insanların yaşaması üçün əlverişli təbii şəraitin olduğunu təsdiq edir. Maraqlıdır ki, belə qədim insan düşərgələri Cənubi Azərbaycan ərazisində də tapılıb tədqiq olunmuşdur. Güman etmək olar ki, gələcəkdə aparılacaq arxeoloji tədqiqat işləri bəşərin keçmişinə dair daha yeni tapıntılardan məlumatlar verəcəkdir.

Azərbaycanın ən səfəli yerlərindən olan Lənkəran—Astara zonası hələ çox qədim zamanlardan öz təbii coğrafi şəraitinə görə ibtidai insanların yaşaması üçün olduqca əlverişli olmuşdur. İndiyə kimi bu ərazidə aşkar olunmuş eneolit və tunc dövrlərinə aid arxeoloji abidələrin olması daha çox diqqəti cəlb edirdi. Abidələrdən toplanmış maddi mədəniyyət nümunələri öz zənginliyi ilə fərqlənirdi. Lakin bu yerlərdən qədim insan düşərgəsinin qeydə alınmaması təəssüf doğururdu.

Bu məqsədlə Paleolit arxeoloji ekspedisiyası 1985-ci il iyul—avqust aylarında Lənkəran, Astara, Lerik və Masallı rayonları ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmağı planlaşdırırdı. Qeyd olunan rayonların ərazisi diqqətlə müşahidə olundu. Abidələrlə tanış olmaq münasib bilindi, çünki bəzi arxeoloji abidələrin baxımsızlıq üzündən məhv olması halları baş verirdi. Arxeoloji ekspedisiyaların rayonlara tez-tez getməsi və adicə olaraq abidələrlə maraqlanması tarixi abidələrin qorunması və təbliğ olunmasına müsbət təsir göstərirdi.

Lənkəran rayonu ərazisində ən möhtəşəm abidələrdən biri Bəlləbur qalası və Yeddi qardaş kurqanıdır. Yerli sakinlər Bəlləbur qalasını Babək qalası adlandırmışlar. Babək qalası adlandırmışlar. Babək qalası son dərəcə möhtəşəm bir qaladır. Abidəyə baxış zamanı aydın oldu ki, qalanın özülü çay daşlarından, sonrakı hissələri isə dördkünə qırmızı kərpiçdən tikilmişdir. Dağın zirvəsində iki tərəfdən qala divarlarının qalıqı qalmışdır. Möhtəşəm Babək qalasının bərpa edilməsi vaxtı çoxdan çatmışdır. Belə bir idənin bərpa olunub, gələcək nəsillərə çatdırılması məqsədəuyğun olardı. Babək qalasının yaxınlığından Lənkəran çayı axır. Çayın sağ və sol sahillərində olan terraslarda paleolit dövrünə aid heç bir arxeoloji tapıntı qeydə alınmadı.

Masallı rayonu ərazisində də arxeoloji kəşfiyyat işləri aparıldı. Viləş çayı sahillərindəki terraslardan bir neçə daş alətin qeydə alınması əsasında bu rayonun ərazisində üst paleolit dövründə, yəni 15—20 min il əvvəl qədim insanların yaşadıklarını söyləmək olardı.

Masallı rayonu ərazisində ən qiymətli və möhtəşəm arxeoloji abidələrdən biri Ərkivan qalasıdır. Abidə Masallı şəhərindən 3 km aralıda olub, Ərkivan kəndinin şimal hissəsində və Viləş çayının sağ sahilində yerləşir. Hətta bəzi yazılı mənbələrdə burada Qala bazarının olması fikri də vardır. Abidəni gəzərkən antik və orta əsr dövrlərinə aid saxsı qab qırıqları aşkar olundu. Maraqlıdır ki, Ərkivan qalasının ətrafında sıra ilə düzülmiş kurqanlar vardır. Tədqiqatçıların fikrincə bura qədim şəhər və yaşayış yeri olmuşdur. Ona görə də Ərkivan qalasında arxeoloji qazıntı işləri aparılması məqsədəuyğun olardı.

Axtarış mövsümündə əsas tədqiqat rayonlarından biri də Lerik rayonunun ərazisi olmuşdur. Rayonun ərazisində təbii mağaralar daha çoxdur. Lerik rayonunun ərazisi Talış dağlarında yerləşir. Bu rayon 1938-ci ilə qədər Zuvand rayonu adlandırılmışdır. Lerik rayonu ərazisini İranla sərhəd boyunca Talış silsiləsi, bundan şimalda Peştəsər silsiləsi, sonra isə Buravar silsiləsi əhatə edir. Talış və Peştəsər silsilələri arasında Zuvand çökəkliyi yerləşir. Ən yüksək zirvələri Kömür göy (2492 m) və Qızıyurdudur (2433 m).

Əsasən üçüncü geoloji dövrdə formalaşmış Talış dağları bir növ Kiçik Qafqaz dağlarının davamıdır. Lakin Kiçik Qafqazdan fərqli olaraq Talış dağlarında vulkanik proseslər daha kəskin olmuş, buradakı mağaralar məhz vulkanik yolla əmələ gəlmişdir. Talış dağlarının yüksək zirvələri tamamilə çılpaqdır. Aşağı çökəkliklərdə isə əsasən seyrək meşəliklər, meşəli çəmənliklər və dağ meşələri vardır.

Maraqlıdır ki, Lerik sakinlərinin müəyyən hissəsi mağaraya köyül deyirlər. Köyül sözünün mənası oyut deməkdir.

Lerik—Zuvand zonasında mağaralar əsasən Zuvand çayının yatağından 50—55 metr yüksəklikdə yerləşir.

Lerik—Zuvand yolunun 9-cu kilometrliyində bir neçə mağara qeydə alındı. Mağaraların hamısı Zuvand çayının sol sahilində yerləşir. Mağaralara Zuvand mağarası adı verdik. Zuvand-2 mağarası daha çox diqqəti cəlb etdi. Burada ilkin kəşfiyyat qazıntısı aparıldı. Mağaranın çöküntülərində 3 təbəqə qeydə alındı. Üçüncü təbəqədən 4 ədəd daş məmulatı aşkar olundu. Daş məmulatının texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinə əsasən onların paleolit dövründə hazırlandığını söyləmək olar. Zuvand-2 mağarasında gələcəkdə arxeoloji qazıntılar aparılması məqsədəuyğun hesab edildi.

Lerik rayonu ərazisində ən möhtəşəm dağ zirvələrindən biri də Dəlikli-daş zirvəsidir. Çətinliklə də olsa Dəlikli-daş dağının zirvəsinə qalxdıq. Işıqlı bir mağara ilə rastlaşdıq. İlk baxışda mağara ümidverici təsir bağışladı. Mağaranın içərisi torpaq çöküntüsü ilə dolu idi. Arxeoloji kəşfiyyat qazıntısı aparacağı qərara alındı.

Yeni qeydə alınmış mağara Lerik—Buzeyir yolunun 10-cu kilometrliyində Zuvand çayının sol sahilində, Buzeyir kəndindən 3 km şərqdə yerləşir. Mağara kəndin yaxınlığında olduğu üçün ona Buzeyir mağarası adı verdik. Buzeyir kəndi dağın döşündə, mağara isə Talış dağlarının ən yüksək zirvəsində, dəniz səviyyəsindən 1640 metr yüksəklikdə yerləşir.

Buzeyir mağarasında arxeoloji kəşfiyyat qazıntısına başlamazdan əvvəl mağaranın fotosəkli, planı çəkildi, sonra isə torpaq çöküntüsü olan sahələr ayrı-ayrı kvadratlara bölündü. Mağaranın uzunluğu 12 metr, eni 5—6 metr, hündürlüyü isə (torpaq çöküntüsündən) 2—2,5 metrə çatır. Mağaranın qabaq hissəsində bir neçə iri qaya daşları var idi. Bunlar mağaranın tavanından düşmüşdü. Qədim zamanlarda mağaranın daha böyük olduğunu müəyyən etmək olurdu.

Buzeyir mağarasında aparılan kəşfiyyat qazıntısı zamanı 5 arxeoloji təbəqə qeydə alındı. Gələcəkdə aparılacaq elmi tədqiqat işləri zamanı arxeoloji təbəqələrin sayının daha artıq olması aşkara çıxma bilərdi. Çünki torpaq çöküntüsü aşağıya doğru davam edirdi və qazıntı işləri aparılarkən hələlik mağaranın döşəməsinə çatmamışdıq. Mağaranın birinci və ikinci təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı orta əsrlər və eneolit dövrlərinə aid gil qab qırıqları aşkar olundu. Üçüncü təbəqədən isə sümük qırıqları və 6 ədəd daş məmulatı qeydə alındı. Dördüncü təbəqədən isə hələlik heç bir arxeoloji tapıntı aşkar olunmamışdı. Beşinci təbəqədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 12 ədəd sümük qırıqları və 23 ədəd daş məmulatı aşkar olundu.

Buzeyir mağarasında aparılan arxeoloji kəşfiyyat qazıntısı zamanı tapılan daş məmulatının texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinə əsasən əmək alətlərinin mustye mədəniyyəti dövründə hazırlanmasını söyləmək olardı.

Buzeyir mağarası Lənkəran zonasında paleolit dövrünə aid tapılmış ilk qədim insan düşərgəsidir. Əgər indiyə kimi bu diyarda qədim insanların yaşaması 10—15 min il bundan əvvələ aid edilirdisə, yeni tapıntı bizə əsas verirdi ki, paleolit dövrü adamlarının hələ 60—80 min il bundan əvvəl burada yaşadıklarını söyləyək. Bu tapıntılar hələlik ilk tarixi məlumatdır və gələcəkdə aparılacaq axtarış işləri daha yeni elmi materialların aşkar olunmasına səbəb olacaqdır.

1985-ci ilin yay mövsümündə Azərbaycanın Lənkəran, Astara, Lerik və Masallı rayonları ərazisində aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində ilk dəfə olaraq paleolit dövrünə aid sənədləşdirilmiş qədim insan düşərgəsi qeydə alınmışdı. Bu tarixi sənədlər Azərbaycan ərazisində paleolit dövrü adamlarının daha geniş əraziyə yayılmasını və yaşamasını təsdiq etdirdi.

Gələcəkdə Lənkəran zonasında arxeoloji tədqiqat davam etdirilərsə, daha yeni qədim insan düşərgələri aşkar oluna bilər.

Azərbaycan SSR ərazisində karst mağaralarının yayıldığı ərazilərdən biri də respublikamızın ən səfəli və mənzərəli guşələrindən olan Kəlbəcər rayondur.

Paleolit arxeoloji ekspedisiyası 1981 —1986 və 1987-ci illərdə Kəlbəcər rayonu ərazisində arxeoloji kəşfiyyat və tədqiqat işləri aparmışdır. Əsas məqsəd

Tərtərçay, Qamışlıçay və başqa çayların kənarlarında qədim insan düşərgələrinin olub-olmamasını müəyyən etmək idi.

Arxeoloji ekspedisiya üzvlərindən Ə. Səfərov, M. Hüseynov və M. Mənsurov Kəlbəcər rayonu ərazisində kəşfiyyat işləri apararkən yeni-yeni karst mağaraları aşkar etdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Tərtərçay sahilləri hələ qədim zamanlardan bəri ibtidai insanların yaşayışı üçün əlverişli təbii şəraitə malik olmuşdur. Arxeoloqları daha çox bu ərazidə qədim insan məskənlərinin aşkar edilməsi düşündürürdü. Ona görə də rayonun bütün ərazisini qarış-qarış gəzməyi qərara aldıq. Axtarış işləri zamanı bir neçə karst mağarası yenidən qeydə alındı. Eyni zamanda 40-dan artıq vulkanik yolla əmələ gəlmiş mağaralar aşkar edildi.

Bu mağaralar içərisində Tərtər, Şərdərə, Qamışlı, Qoşakaha, Dəhnə, İstisu və başqaları xüsusi maraq doğururdu. Ona görə də Tərtər, Qoşakaha və başqa mağaralarda arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmağı qərara aldıq. Qeyd olunan mağaralarda torpaq çöküntüsü var idi. Aparılan arxeoloji kəşfiyyat qazıntısı zamanı mağaralardan eneolit, tunc və orta əsrlər dövrlərinə aid maddi mədəniyyət qalıqları aşkar olundu. Paleolit dövrünə aid mağaralardan heç bir tapıntı qeydə alınmadı.

Kəlbəcər rayonu ərazisində aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində paleolit dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələri Orta Şurtan və Zar kəndləri ərazisindən aşkar edildi. Qeyd olunan ərazidə dəvəgözü daşından düzəldilmiş əmək, alətləri hazırlanma texnikasına və tipologiyasına görə paleolitik dövrünə aid edildiyini söyləməyə imkan verirdi. Deməli, belə nəticəyə gəlmək olurdu ki, bu ərazidə qədim insanlar hələ paleolit dövründən yaşamışlar.

Gələcəkdə Tərtərçay sahillərində paleolit dövrü üzrə tədqiqat işləri aparılması çox perspektivli olardı. Doğma diyarımızın uzaq keçmişinə dair yeni səhifələr yazılar, daha başqa qədim tarixi abidələr aşkar olunardı.

Maraqlıdır ki, Kəlbəcər dağlarında aparılan axtarışlar nəticəsində çoxlu qayaüstü rəsmlər aşkar olunmuşdu. Respublikamızın ərazisində qeydə alınmış qayaüstü rəsmlər arasında Kəlbəcər qayaüstü rəsmləri xüsusi yer tutur. Buranı bir növ Qobustanın kiçik qardaşı adlandırmaq olar. Kəlbəcərdə qeydə alınmış qayaüstü rəsmlər bu diyarın adamlarının qədim zamanlardakı fəaliyyəti, həyat tərzini və onların təsərrüfatları barədə yeni-yeni elmi fikirlər söyləməyə imkan verir.

Kəlbəcər diyari zəngin tarixi abidələri olan bir məskəndir. Bu zənginliyi geniş tədqiq etmək, onu elmi ictimaiyyətə və geniş xalq kütləsinə çatdırmaq üçün hələ çox iş görülməlidir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan SSR ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində respublikamızda qədim insanın meydana çıxması və formalaşması tarixini tədqiq etmək üçün zəngin elmi məlumatlar və maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Bu materiallar əsasında Azərbaycanın uzaq keçmişinin tarixi öyrənilir və tədqiq edilir. Son 15—20 il ərzində əldə olunmuş arxeoloji materiallar əsasında Azərbaycanın 1,5 milyon illik bir tarixi olduğu təsdiq edilmişdir. Halbuki, 1950-ci illərin əvvəllərinə qədər respublikamızın ərazisində qədim insan düşürgələrinin olmadığı göstərilirdi. Son illərin arxeoloji tədqiqatları bu fikrin yanlış və əsassız olduğunu göstərdi və Azərbaycan ərazisinin də insanın yaranma və formalaşması ərazilərindən biri olduğu elmi faktlarla sübuta yetirildi.

Bəşəriyyət tarixində hər şey gəldi-gedərdir. Nə şahlar qalıb, nə də onların taxtı-tacı, hamısı viran olub gedib. Ancaq insan tarixi ilə bağlı olan ilk daş alət, əmək alətləri, daşdan hazırlanmış ox ucluqlar, daş heykəllər, kaman, ilk incə-sənət nümunələri, qala divarları, şəhər xarabalıqları bu günədək gəlib çatmışdır. Arxeoloqlarımız bu gün onları araşdırır və bir-bir keçmiş tariximizi canlandıraraq, onu oxumağa başlayırlar.

Arxeoloji tapıntılar tariximizin güzgüsüdür. Bu güzgü vasitəsilə qədim tarixi müşahidə və tədqiq etmək olar.

Arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, ilk zamanlar ibtidai insanlar bir yerdə yaşamış, birlikdə yemək axtarmış, vəhşi heyvanlardan qorunmaq üçün birlikdə mübarizə aparmış və birlikdə maddi-mədəniyyət və mənəvi sərvətləri yaratmışlar. Maraqlıdır ki, istər Avropada, Asiyada, Afrikada və istərsə də Azərbaycanda ilk qədim insanlar bir məskəndə — mağaralarda yaşamış, yemləri mağara ayıları, nəhəng marallar və təbiətin hazır nemətləri olmuşdur. Onlar özlərinin incəsənət əsərlərini də bir yerdə qayalara, daşlara, sümüklər üzərində yazmışlar. Qobustan, Gəmiqaya, Kəlbəcər qayaüstü rəsmlər, Fransa, İtaliya və Afrikadakı qayalar üzərindəki incəsənət əsərləri dediklərimizi bir daha təsdiq edir.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Qazax, Tovuz, Füzuli, Şuşa, Hadrut, Masallı, Lerik, İliç və Kəlbəcər rayonları ərazisində qədim insan düşürgələri aşkar olunmuşdur. Qeyd edilən rayonların ərazisindən aşkar edilmiş düşürgələrdən tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri əsasında Azərbaycan ərazisində nəinki ibtidai insanların yaşaması isbat olunmuş, hətta respublikamızın ərazisində ən qədim insanların uzun müddət məskən salıb, formalaşması üçün əlverişli təbii coğrafi şəraitin olması elmi əsaslarla sübuta yetirilmişdir. Azıx və Tağlar qədim insan düşürgələrindən tapılmış maddi mədəniyyət qalıqları artıq ümumdünya şöhrəti qazanmışdır. Hazırda Azərbaycan ərazisi ən qədim mədəniyyət ocaqlarından biri hesab olunur. Azıx, Tağlar, Qobustan bəşər sivilizasiyasını özündə əks etdirən tarixi abidələrdir.

Qədim daş dövründən başlayaraq formalaşan insanlar yaşamaq uğrunda mübarizə aparmış, təbiətin azğın qüvvələrinə sinə gərmiş, təbiəti özünə tabe etdirmiş, maddi və mənəvi nemətləri yaratmışdır. İlk əl çapacaqlarından əmək fəaliyyətinə başlayan insan sonralar ox, kaman ixtira etmiş, qala divarları, minarələr, şəhərlər salmışdır.

Hazırda insanlığın uzaq keçmişi haqqında əldə olunmuş maddi mədəniyyət qalıqları əsasında onun ilk əmək fəaliyyətinə başladığı tarix 3 milyon il bundan əvvəl hesab olunur.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, mustye mədəniyyətinin sonlarından başlayaraq, yəni 35—33 min il bundan əvvəl ulu əcdadlarımızın mağaralardan başqa açıq yaşayış məskənləri də olmuşdur. Xüsusilə orta daş dövründən (mezolit) isə daha geniş sahələrdə məskunlaşmağa başlamışlar. Qobustandan aşkar olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri dediklərimizi bir daha təsdiq edir. Qobustandan mezolit və neolit dövrlərinə aid tapılmış qayaüstü rəsmlər, yaşayış yerləri, ulu əcdadlarımızın maddi mədəniyyəti haqqında geniş məlumatlar əldə etməyə imkan verir.

2,6 milyon il bundan əvvəl daşa müraciət edən, ondan ilk əmək aləti hazırlayan qədim insan, bu gün də daşdan istifadə edir, evlər tikir, yollar salır, daşlar üzərində incəsənət əsərləri yaradır...

Bu gün, arxeologiya elminin daş dövrü üzrə respublikamızda əldə etdiyi nailiyyətlər bununla bitməyəcəkdir. Gələcəkdə aparılacaq arxeoloji kəşfiyyat və tədqiqat işləri daha yeni-yeni tarixi abidələr aşkar edəcək və bu da bəşərin uzaq keçmişinə aid yeni-yeni səhifələrin yazılmasına səbəb olacaqdır...

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....
Təbiət, insan və daş.....
İlk səfər – uğurlu nəticələr.....
Quruçay dərəsində.....
Azıx düşərgəsində.....
Ulu babalarımızın məskəni.....
Axtarışlar sorağında.....
Nəticə.....

Cəfərov Ə.

C 77 Quruçay dərəsində. B., Azərneşr, 1990. 64 səh.

Kitabda respublikamızın ərazisindəki qədim insan məskənlərində aşkar edilmiş maddi mədəniyyət qalıqları əsasında ibtidai insanların mağara həyatından, əmək alətləri hazırlamasından, ovçuluq məşğuliyyətindən bəhs olunur. Qarabağın Quruçay dərəsində aparılan elmi axtarışlar nəticəsində «Quruçay mədəniyyəti» adlanan Yer in bir arxeoloji mədəniyyət abidəsi aşkara çıxarılmışdır. Əsərdə həmçinin Azıx mağarasından tapılmış SSRİ-də ən qədim insanın alt çənəsi haqqında da maraqlı məlumat vardır.

Kitabda dünyanın ən qədim insan düşərgələri olan Olduvay, Vollone, Araç, Lazaret, Tağlar, Qazma və başqa abidələr haqqında, bəşər tarixinin uzaq keçmişini, Qarabağın ən qədim tarixini öyrənmək üçün maraqlı materiallar və zəngin arxeoloji tapıntılar öz əksini tapanmışdır. Kitab geniş oxucu kütləsi üçündür.

C 0503020907—114 -91
M—651—90

ВВК 91 (s.42)

İSBN 5—552—00748—4

АСАДУЛЛА ГУДРАТ ОГЛЫ ДЖАФАРОВ

В ушелье Гуручай

(на азербайджанском языке)

Баку – Азербешр – 1990

ƏSƏDULLA QÜDRƏT OĞLU CƏFƏROV

Quruçay dərəsində

Redaktoru	İ. Abdullayeva
Rəssamı	X. Mirzəyev
Bədi redaktoru	B. Xananyev
Texniki redaktoru	Z. Nəcəfova
Korrektorları	A. Bağırova, V. Musayeva

İB 5331

Yığılmağa verilmiş 05.07.90-cı il. Çapa imzalanmış 26.10.90-cı il. Formatı 60x84 ¹/₁₆. Mət. kağızı №2. Ədəbi qarnitur. Yüksək çap üsulu ilə. Şərti çap vərəqi 4,72. Şərti rəngli surəti 5,19. Uçot nəşr vərəqi 4,1. Tirajı 20 000. sifariş 287.

Azərbaycan SSR Mətbuat Komitəsi.

Xalqlar dostluğu ordenli Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı—370005, Hüsü Hacıyev küçəsi, № 4.

«Qızıl Şərq» mətbəəsi, Bakı, Həzi Aslanov küçəsi, № 80.
Государственный комитет Азербайджанской ССР по печати
Азербайджанской ордена Дружбы народов государственное
издательство «Азернешр». Баку – 370005, ул. Гуси Гаджиева, 4.
Производственное промышленное объединение по печати.
Типография «Гызыл Шарг». Баку, ул. Ази Асланова, 80.

Azər nəşr aşağıdakı kitabı nəşrə hazırlayır: **BAKİ ŞƏHƏRİNİN TARİXİ**
(orta əsrlər dövrü) S. Aşurbəyli —B.: Azərnəşr, 1991 (II kv)—24 c. v.—2 man. 50 qəp. 10000 nüsxə. Rus dilində.

Əsərdə Yaxın Şərqi ən mühüm orta əsr feodal şəhəri, Şirvanın paytaxtı Bakı xanlığının və nəhayət, Azərbaycan SSR-in paytaxtı Bakının sosial-iqtisadi, siyasi tarixi və mədəniyyəti tədqiq olunmuşdur.

Abşeronda çıxarılan neft və neft sənayesi haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Şəhərin iqtisadi vəziyyəti, əhalinin tərkibi, sosial münasibətlər, cəmiyyətin feodal strukturu, hərbi hadisələr, şəhər mədəniyyəti (memarlıq, ədəbiyyat, incəsənət) kimi məsələlərə diqqət yetirilmişdir.

Əsərdə başlıca olaraq Bakı şəhərinin sosial-iqtisadi həyatı tədqiq olunur. Bakı o dövrdə nəinki Azərbaycanın, hətta Yaxın Şərqi ən böyük şəhərlərindən biri və Xəzər dənizində ilk liman olmuş, Şərqlə Qərb arasındakı tranzit ticarətdə fəal rol oynamışdır.

Əsər Şərq (ərəb, fars, türk) erməni, kürsü, rus, Qərbi Avropa mənbələri əsasında yazılmış, numizmatik, etnoqrafik, arxeoloji materiallardan geniş istifadə olunmuşdur.